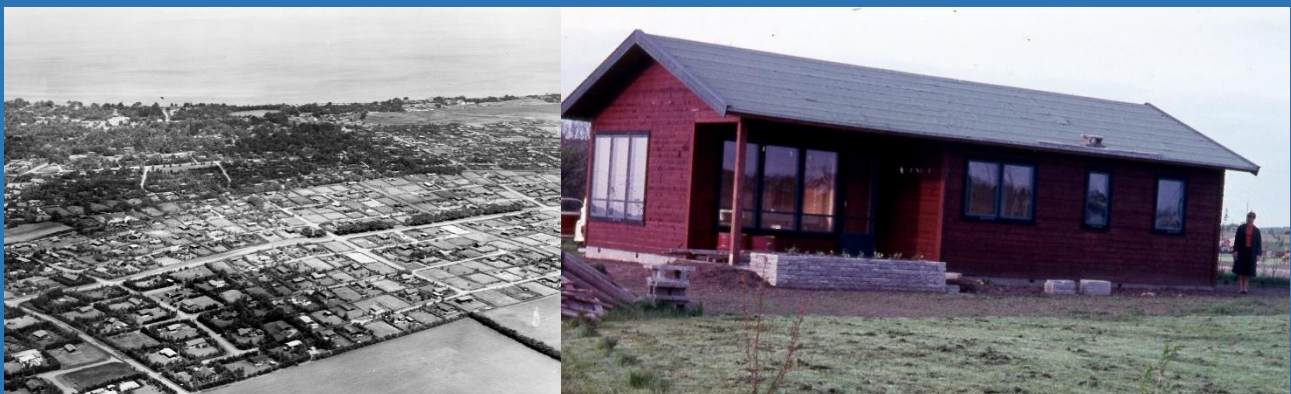

Henning Bro

Sommerhusbyen

*Sommerhusbyer i mellem- og efterkrigstidens
hovedstadsmetropol*

METROPOL, 2021, NR. 1
Metropolhistorisk Netværk
2021

Hovedkonklusion

*Kapitel 1***Introduktion**

Den foreliggende bog har haft til formål at:

- A. afdække forudsætningerne for mellemkrigstidens, 40'ernes og efterkrigstidens, perioden 1918-1990, sommerhusbyer i hovedstadsmetropolen
- B. belyse dannelsen, udbredelsen og karakteren af sommerhusbyer i hovedstadsmetropolen i mellemkrigstiden, 40'erne og efterkrigstiden.
- C. klarlægge de regionale udfordringer, der følger af fremvæksten af stadig større sommerhusbyer i periodens hovedstadsmetropol
- D. afdække de virkemidler, som statslige og kommunale myndigheder i samme periode tager i anvendelse for at imødegå disse regionsudfordringer.

I det følgende opsamles centrale træk ved de teoretisk-metrodiske overvejelser, der har ligget bag de empirisk-historiske analyser, der er udsprunget af bogens formål.

Da resultat af disse analyser i hver af bogens fire dele er sammenfattet i disse deles delkonklusioner og her er sat i perspektiv i forhold til den foreliggende litteratur og hidtidige forskning, vil efterfølgende konkluderende betragtninger alene opsamle de mest centrale hovedresultater, bogen har opnået i forhold til dens angivne formål. Et afsluttende kapital vil endelig perspektivere bogens resultater i forhold til videre forskning.

*Kapitel 2***Teoretisk, empirisk og metodisk udgangspunkt**

På basis af denne bogs formål, er der i indledningen opstillet følgende teoretisk-metodiske afklarende arbejdsopgaver:

1. hvilken videnskabsteoretisk tilgang kan der anlægges til analyser i forhold til problemstillingens pkt. A-D
2. hvordan kan sommerhusbyer defineres
3. hvilke samfundsmæssige faktorer kan, på teoretisk grundlag, ses som forudsætninger for sommerhusbydannelse,
4. hvordan kan sommerhusbyers karakter forstås og analyseres på et teoretisk grundlag
5. hvorledes kan sommerhusbyer, på et teoretisk grundlag, ses som interagerende byenheder i en byregion, in casu hovedstadsmetropolen
6. hvilke regionale udfordringerne for et byregions funktion, kan der, på et teoretisk-historiografisk grundlag udskilles som følgevirkninger af sommerhusbyernes på samme tid stadig større udbredelse og interaktion med en sådan byregion, in casu hovedstadsmetropolen
7. hvilke virkemidler kan på et empirisk dokumenteret grundlag antages at være anvendt ved offentlige aktørers inddæmning af regionale udfordringerne, der opstår som følge af sommerhusbyernes stadig større udbredelse og interaktion i en byregion, in casu hovedstadsmetropolen
8. hvilken metodisk tilgang kan der anlægges, og hvilket kildemateriale kan inddrages til empirisk-historisk analyse af problemstillingens pkt. A-D ud fra den efter arbejdsopgaver 1-7 anlagte teoretiske tilgang

Teoretisk tilgang

Med henblik på fastlæggelse af den metodiske tilgang til bogens empirisk-historiske analyser, er der på grundlag af arbejdsopgaver 1-7 gennemført teoretiske overvejelser i henseende til de problemstillinger, som formålet med bogen rejser. Disse har omfattet:

Byforståelse

Ud fra arbejdsopgave 1, har bogen som udgangspunkt for de empirisk-historiske analyser anlagt et pragmatisk materialistisk historisk og samfundsmæssigt udgangspunkt. Byens dannelse og historiske udvikling, og dermed også sommerhusbydannelserne i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol, ses således som udløbere af den kapitalistiske produktionsmåde, hvis forandringer har været grundlæggende for den danske samfundsudvikling siden midten af det 19. århundrede.

Selv om det politiske aktørniveau, ideers udvikling, kulturelle strømninger m.m. udspringer af den kapitalistiske produktionsmåde og dennes forandringer, er det for en pragmatisk materialistisk historisk-samfundsfaglig analyse centralt at betragte disse forhold som selvstændigt samfundsforandrende faktorer. Bogen har med dette udgangspunkt anset velfærdsstatens i perioden stadig større aktionsfelt, men også idéstrømninger og teoridannelser inden for by- og regionsplanlægning, naturfredning og miljøforståelse, som afgørende forudsætninger for de bymæssige udviklingstræk, og dermed også sommerhusbyernes udvikling, som ikke fulgte af eller gik på tværs af den kapitalistiske produktionsmådes grundvilkår.

Sommerhusbyen

Med afsæt i den internationale litteraturs definition af et sommerhus, SBI's forståelse af en sommerhusbosætning og ud fra den fælles nordiske mindstenormen for en bydannelse, er en sommerhusby, med udgangspunkt i arbejdsopgave 2, i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol ved bogens empirisk-historiske analyser blevet forstået som: En

koncentreret bebyggelse med mindst 200 indbyggere, hvor privatejede sommerhuse -der i rurale eller kystnære områder anvendes til et længerevarende rekreative boformål i fri- og ferietid af sommerhusejeren, dennes venskabs- og familienetværk og eventuelle lejer, og hvortil disse grupper rejser fra deres fast bopæl i en by - indgår i en bebyggelsesstruktur, hvor det er økonomisk overkommeligt at gennemføre en lang række foranstaltninger, afstanden mellem sommerhusene ikke overstiger 200 m, med mindre denne afbrydes af offentlige anlæg og idrætspladser, og der i tilknytning til bebyggelsens funktion som fritidsbosætningsted kan opstå visse byerhvervsmæssige servicefunktioner.

Sommerhusbyens forudsætninger

Ved den empirisk-historiske analyse af forudsætningerne for sommerhusbydannelse i hovedstadsmetropolen i mellem- og efterkrigstiden har bogen, på grundlag af arbejdsspørgsmål 3, taget udgangspunkt i et modsætningsforhold: Mellem på den ene side helårsboligerne og det urbane og ofte tvangsoplevede arbejds- og produktionslivsformerne i det stadig mere samlede, tætbebyggede, fortættede, koncentrerede og udbredte byområde, som hovedstadsmetropolen udvikler sig til i mellem- og efterkrigstiden, og på den anden side det omgivne ydre åbne opland, hvor sommerhusbyen, med sin naturnærhed og mulighed for at udleve en anden og mere rustik fritidslivsform, og dermed at opleve et miljøskift, yder en rekreativ kompensation herfor, og samtidig giver den konkrete brugsværdi og den social status, der knytter sig til besiddelse af en havebolig.

En kompensation for større samfundsgrupper og dermed forudsætningen for dannelsen sommerhusbyer af større volumen, som bogen ved de empirisk-historiske analyser, på grundlag af økonomisk og sociologisk litteratur, ser forudsætte samfundsøkonomiske vilkår for, at disse grupper opnår både den tilstrækkelig ferie- og fritid, der er betingelsen for længere fritidsophold i sommerboliger, og en indkomst, som muliggør besiddelsen af en sekundærbolig og dermed rækker ud over dækningen af udgifter til basale livsfornødenheder: Fødevarer, beklædning, bolig, opvarmning og belysning samt betaling af skatter og kontingenter til f.eks. syge- og arbejdsløshedskasser. Samfundsøkonomisk vilkår, som i mellem- og efterkrigstidens danske blandingsøkonomi bliver bestemt af den primære og sekundære værdifordeling, der tilvejebringes på det gennemorganiserede arbejdsmarked og via velfærdsstatens socialt sikrende og økonomisk omfordelende funktion.

Sommerhusbyens karakter

På basis af hovedspørgsmål 4 og byhistorisk og sociologisk litteratur, ses i bogens empirisk-historiske analyser de øvrige bymæssige funktioner, der tillægges sommerhusbyer ved siden af disses hovedfunktion som bosted for længerevarende rekreative ferie- og fritidsophold, arten og karakteren sommerhusbyernes opland, lokaliseringsfaktorer bag dannelsen af sommerhusbyer og hertil førende trafiklinjer som væsentlige elementer i sommerhusbyernes karakter og deres forandringer i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol. Centralt i den forbindelse er tillige sommerhusbyernes bebyggelsessammensætning og- struktur, udbredelse i forhold til tilstødende kyst- og landskabsområder og arten af den byspredning, der finder sted ved ekspanderende eksisterende sommerhusbyer.

Herudover anser bogen den sociale sommerhusejersammensætning og den byggetekniske kvalitet af og standard i sommerhusboligbebyggelse, som en af de øvrige elementer i en sommerhusbys karakter. Tilsvarende forskelle mellem sommerhusbyer i en givne enkeltperiode og over tid for så vidt disses sociale sammensætning og sommerhusbebyggelsens byggetekniske kvalitet og standard.

Sommerhusbyen i byregionen

Som følge af det tætte samspil mellem sommerhusbyerne i hovedstadsmetropolens opland og metropolens øvrige byenheder, ser bogen, med afsæt byhistorisk litteratur, teorierne om bynetværk og arbejdsspørgsmål 5, ved de empirisk-historiske analyser sommerhusbyerne som en del af den byregion, som hovedstadsmetropolen i mellem- og efterkrigstiden kommer til at

udgøre og som betragtes som: Et, på tværs af politisk-administrative og juridiske rammer, funktionelt sammenhængende og integreret urbant system, netværk, af forskellige interagerende byenheder, herunder sommerhusbyer, af forskellig størrelse, struktur og funktion.

Sommerhusbyen som en regionsudfordring

Med forståelsen af sommerhusbyer som interagerede byenheder i hovedstadsmetropolen forstået som en funktionel byregion, anser bogen, på grundlag af arbejdsspørgsmål 6, de regionale udfordringer, der følger af sommerhusbyers stadig større udbredelse i byregionen i perioden, som udprunget af hovedstadsmetropolens stadig kraftigere industrialiserings- og urbaniseringsproces og af kritisk betydning for den regionale interaktion mellem byregionens byenheder, der omfatter udvekslingen af arbejdskraft, varer, tjenester, virksomheds-, bygge- og jordkapital, information og kulturer. Til denne interaktion bidrager mellem- og efterkrigstidens sommerhusbydannelse i hovedstadsmetropolen således med en række regionale barrierer i form af:

Barrierer for bygge- og jordkapitalens regionalt rationelle placering af en del arbejdskraftens sommerhuse, industri- og forretningskapitalens regionalt mest hensigtsmæssige lokalisering af produktions- og servicevirksomheder i hovedstadsmetropolens ydre del og offentlige aktørers optimale regionale føring af trafik-, forsynings-, kommunikations- og spildevandslinjer, rationelle regionale placering af institutioner og regionale arealreservationer for rekreative områder, hvortil føjer sig regionale spildevands-, affalds- og andre miljøbelastninger. Samtidig bestemmes forudsætning for, at sommerhusbyerne kan indgå i blandt byhedernes interaktion i byregionen af karakteren af trafiklinjer-, former-, forbindelser-, arter og driftsformer og en regionalt tilstrækkelig og funktionel forsyning med vand og energi.

Et sæt af barrierer og forudsætninger for arbejdskraftens, varers og tjenesters regionale mobilitet, hensigtsmæssige vare- og serviceproduktionsvilkår og arbejdskraftens bolig- og levevilkår og dermed dens reproduktions- og produktionsevne, som i bogens empirisk-historiske analyse, ud fra velfærdstatshistorisk og teoretisk litteratur, anses som kritiske også i forhold til velfærdstatens økonomiske vækstforudsætninger og socialt sikrende og omfordelende sigte.

Da sommerhusbyerne breder sig over et stadig større antal kommuner og større dele af det åbne land, bliver sommerhusbydannelserne en regional udfordring. Som for hovedstadsmetropolens øvrige regionsudfordringer bliver det i forhold til dem, der udspringer af sommerhusbydannelsen, afgørende, hvorvidt og i hvilket omfang staten eller den primær- og sekundærkommunale rammestruktur har viljen, evnen eller mulighed for at håndtere denne udfordring.

Myndighedsinddæmning af den regionale sommerhusbyudfordring

Med afsæt i hovedspørgsmål 7, by- og administrationshistorisk og politologisk litteratur og med udgangspunkt i afdækningen af de regionale udfordringer, der udspringer af mellem- og efterkrigstidens sommerhusbydannelse, er offentlige myndigheders virkemidler til inddæmning af disse regionsudfordringer blevet centrale i bogens empirisk-historiske analyse. Det gælder særlig egns- regions- og fredningsplanmæssige dispositioner, fredninger og andre offentlige arealerhvervelser, der tilsigter bevarelse af så store dele af hovedstadsmetropolens tilbageværende åbne land som muligt, tilvejebringelse af stadig større rekreative naturområder for almenheden og en i forhold hertil nødvendig indskrænkning i sommerhusbyernes udbredelse.

Hertil kommer myndighedernes bestræbelser for at bevare sommerhusbyens egenart og tiltænkte funktion med større individuel frihed, mere rummelighed i sin struktur og rigere kontakt mellem beboerne og i den forbindelse også at forhindre en stadig mere udbredt

helårsbeboelse i sommerhusbyer, hvorved disse forvandles til en byenhed blandt hovedstadsmetropolens ydre pendlersatellitbyer.

For så vidt de regionale spildevands-, affalds- og andre miljøbelastninger bliver disse som følge af sommerhusbyernes beliggenhed i hovedstadsmetropolens udkant først sent løftet op på et regionalt plan- og reguleringsniveau. Samme forhold kommer til at gøre sig gældende for de af hovedstadsmetropolens trafiklinjer-, former-, forbindelser-, arter og- driftsformer, der får betydning for dens sommerhusbyer.

Metodisk tilgang

På grundlag af ovenstående teoretiske overvejelser, som følger af arbejdsspørgsmål 1-7, er ud fra arbejdsspørgsmål 8 den metodiske tilgang bag bogens empirisk-historiske analyse blevet fastlagt. Af denne fremgår bl.a. de anlagte afgrænsninger og det kildemateriale, der ligger til grund for bogens empirisk-historiske analyser, som er blevet styret af fire centrale hovedspørgsmål og fremgår af nedenstående:

Afgrænsning

Bogen er således periodisk blevet afgrænset til mellem- og efterkrigstiden, perioden 1918-1990, og geografisk til hovedstaden, Københavns- og Frederiksberg kommuner, og Københavns, Frederiksborg og Roskilde amtskommuner, idet hovedstadsmetropolens sommerhusbyer allerede i mellemkrigstiden var opstået i de to sidstnævnte ydre amtskommuner.

Ud fra bogens angivne formål har det ikke været relevant at berøre arkitektoniske æstetiske kvaliteter, eller mangel på samme, i mellem- og efterkrigstidens sommerhusbyggeri og foreningsdannelser i periodens sommerhusbyer. Mere etnologiske aspekter som sommerhuskultur og- liv berøres tillige ikke i bogen.

Til gengæld er det blevet anset for relevant i en af bogens appendixdele at berøre centrale træk ved sognekommuners og senere rurale primærkommuners tilsagn ved godkendelse af udstykningsplaner for sommerhusbyer samt vejudlæg, beføjelser af byggeteknisk karakter, ordning af vandindvindings- og spildevandsafledningsforhold og bebyggelsesplanmæssige dispositioner i samme. Disse lokalkommunale dispositioner inden for ofte enkelte og mindre dele af en samlet sommerhusby indikerer således forandringerne i de beføjelser sogne- og primærkommunerne får over tid, men også disses begrænsninger i forhold til de regionale udfordringer, der følger af hovedstadsmetropolens sommerhusbydannelser i både mellem- og efterkrigstiden.

Kilder

I henseende til forudsætningerne for mellem- og efterkrigstidens sommerhusbydannelser har bogen ud fra eksisterende sekundærlitteratur analyseret hovedstadsmetropolens urbanisering, omfanget af ferie- og fritid, den forskelligartede anvendelse af den arbejdsfri tid og de i den forbindelse i samtiden givne værdisæt. Analyserne af de bagved liggende samfundsøkonomiske forudsætninger baseres på den offentlige statistiks trykte kildesamlinger samt historisk-statistisk litteratur.

Bogens analyser af karakteren af hovedstadsmetropolens sommerhusdannelser hviler på en gennemført såkaldt sommerhusbykortlægning, der tager udgangspunkt i lokaliseringsanalyser på grundlag af de luftfotograferinger af Danmark, som det amerikanske luftvåben gennemførte i maj 1954 og panoreringsanalyser i forhold til disse på aktuelt vej-niveau indlagt via www.Krak.dk. Ved dateringen og den nærmere tidsmæssige geografiske udbredelse af de lokaliserede sommerhusbyer, er journalnummeroplysninger for årgangsjournaliserede matrikelsager i Geodatastyrelsens matrikeloplysninger, <https://gst.dk/matriklen/om-matriklen/matrikelkort-register-og-arkiv/matrikeloplysninger/>, for hver enkelt parcel på hver enkelt vej i hvert enkelt sommerhusby blevet anvendt.

På basis af lokaliseringen og dateringen af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, har sommerhusbykortlægningen for hver enkelt parcel i hver enkelt sommerhusby omfattet nærmere analyser af såvel den først opførte sommerhusbygning som bygninger med andre funktioner. Hertil har analyserne anvendt digitaliserede byggesager fra byggesagsarkiverne for samtlige af de nuværende kommuner, der har omfattet sådanne parceller.

I forhold til de regionale udfordringer, som de stadig større sommerhusbyer generer i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol, er bogens analyser baseret på dels sommerhusbykortlægningens afdækning af sommerhusbyernes udbredelse, forsyning med vand og energi og spildevands- og affaldshåndtering, dels samtidige kommissionsbetænkninger, der behandler hovedstadsmetropolens regionale udfordringer, og dem der udsprang af sommerhusbyernes tilvækst, dels den seneste indgående forskning om hovedstadsmetropolis udvikling i perioden 1850-1990, de byregionale udfordringer, der som følge heraf opstår her og de løsninger, som tilvejebringes for at inddæmme disse udfordringer.

Ved bogens afdækning af de virkemidler, som offentlige myndigheder tager i anvendelse for at imødegå de regionsudfordringer, der følger af hovedstadsmetropolens sommerhusbydannelse i mellem- og efterkrigstiden, har analyserne inddraget det landspolitiske forhandlingsmateriale, Rigs- og folketingstiden, som belyser beslutningsgrundlaget for lovgivningen bag de dispositioner, myndighederne har taget i anvendelse for at modvirke disse regionale udfordringer.

Herudover er der til disse analyser inddraget et betydeligt arkivalsk materiale fra arkiverne efter Frederiksberg Kommunes centrale forvaltninger, der er afleveret til og bevares på Frederiksberg Stadsarkiv. Frederiksberg udgør allerede fra slutningen af det 19. århundrede hovedstadsområdet største kommune og er i dets indre del, ud over København, den eneste købstadskommune. Med den størrelse og den kommunale position, Frederiksberg indtager i hovedstadsmetropolen og den særstatus, som den samme med Københavns Kommune opnår som både primær- og amtskommune efter kommunalreformen i 1970, bliver politikere og embedsmænd fra Frederiksberg Kommune inddraget ved lovgivning og statslige beslutninger vedrørende hovedstadsmetropolens regionale udfordringer og repræsenteret i samtlige kommissioner, udvalg og andre organer, der nedsættes i den forbindelse. Politikere og embedsmænd fra Frederiksberg Kommune er samtidig repræsenteret i de fælleskommunale organer, der samtidig nedsættes for så vidt hovedstadsmetropolens regionale forhold. Det være sig en lang række udvalg i gennem hele perioden, Hovedstadskommunernes Samråd, 1955-1973, og Hovedstadsrådet, 1974-1989.

Med denne meget centrale placering af embedsværket fra og det politiske system i Frederiksberg Kommune, har arkivmassen efter de centrale kommunale forvaltningsafdelinger aflejret et meget omfattende materiale til belysning af hovedstadsmetropolens regionale udfordringer og de regionale dispositioner, stat og kommune tager for at imødegå disse. De regionale problemstillinger og dispositioner for så vidt metropolens sommerhusbyer, indgår som en del af dette arkivalske materiale.

Hovedspørgsmål

Ud fra den anlagte metodiske tilgang, er bogens empirisk-historiske analyser blevet styret af nedenstående hovedspørgsmål:

- A. Hvorledes kan forudsætningerne for dannelsen af sommerhusbyer i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol forstås ud fra:
 - hovedstadsmetropolens urbaniseringsproces i perioden og motiver for sommerhuserhvervelse, der udspringer heraf
 - samfundsøkonomiske forhold, der i perioden muliggør sommerhuserhvervelse i et større omfang

- perodens omfang af ferie- og fritid og ferie- og fritidsanvendelse samt de særlige værdier, der knytter sig til haveboliger, in casu sommerhuse
- B. Hvorledes kan karakteren af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i mellem- og efterkrigstiden forstås ud fra:
- lokaliseringsfaktorer bag dannelsen af sommerhusbyer, herunder arten og karakteren af sommerhusbyernes opland i henseende til rekreative værdier, bymæssige funktioner samt hertil førende trafiklinjer
 - øvrige bymæssige funktioner, der tillægges sommerhusbyer ved siden af disse hovedfunktion som bosted for længerevarende rekreative ferie- og fritidsophold
 - sommerhusbyernes bebyggelsessammensætning og- struktur og udbredelse i forhold til tilstødende kyst- og landskabsområder
 - arten af den byspredning, der finder sted ved opstående og ekspanderende eksisterende sommerhusbyer
 - sommerhusbyernes forsyning med vand, elektricitet og spildevandsafledning
 - sommerhusbyernes sociale sammensætning og den byggetekniske kvalitet og standard for disses sommerhusboligbebyggelser
 - forskelle mellem sommerhusbyers i en given periode for så vidt disses sociale sammensætning og sommerhusbebyggelsens byggetekniske kvalitet og standard
 - forandringer over tid af såvel sommerhusbyers sociale sammensætning som den byggetekniske kvalitet af og standard i sommerhusboligbebyggelserne
- C. Hvorledes kan de regionale udfordringer, der følger af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i mellem- og efterkrigstiden forstås ud fra:
- Et byspredningsaspekt omfattende: En sammenhængende og rationel regional sommerhusbyspredning af hensyn til tilstrækkelige hensigtsmæssigt beliggende arealer til og lokalisering af såvel arbejdskraftens sommerhusboliger og andre ferie- og fritidsbosætningsformer som realkapitalens bygninger og produktionsanlæg samt rationel regional føring af forsynings- og trafiklinjer
 - Et rekreativt friluftsaspekt omfattende: Tilstrækkelige og umiddelbart tilgængelige regionale rekreative områder af hensyn til arbejdskraftens produktionsevne i almindelighed
 - Et trafikaspektet omfattende: En sammenhængende, rationelt organiseret og regional trafikal infrastruktur af hensyn til den mest hensigtsmæssige og prisbilligste bevægelighed af personer, varer og tjenester mellem hovedstadsmetropolens sommerhusbyer og dens øvrige funktionelt forskelligartede byenheder
 - Et forsyningsaspektet omfattede: Sikker, tilstrækkelig og rationel organiseret regional vand- og energiforsyning af arbejdskraftens sommerboliger og realkapitalens stedlige produktionsbygninger og- anlæg
 - Et miljøaspektet omfattede: Ensartet, sammenhængende og rationelt organiseret regional beskyttelse af arbejdskraftens produktionsvenne og realkapitalens funktionalitet mod miljømæssige sideeffekter af sommerhusbyspredningen
 - Et sygehusaspektet: Omfattende arbejdskraftens ensartede, rationelle og regionale sygdomsbehandling i forbindelse med ophold i sommerhusbyer
- D. Hvorledes kan offentlige myndigheders imødegåelse af de regionale udfordringer, der følger af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i mellem- og efterkrigstiden, belyses ud fra:
- Egns- og fredningsmæssige plandispositioners i henseende til hovedstadsmetropolens sommerhusbydannelse
 - Regions- og sektorplanmæssige dispositioner for så vidt regional lokalisering af områder for produktions- og servicevirksomheder og nye byområder, regional

- føring af trafik-, forsynings-, kommunikations- og spildevandslinjer og erhvervsmæssig og rekreativ anvendelsen af det åbne land og disse dispositioners betydning for hovedstadsmetropolens sommerhusbyer
- Regionale dispositioner i henseende til spildevands, affalds og andre miljøbelastninger, der følger af hovedstadsmetropolens sommerhusbyspredningen, trafiklinjer-, former-, forbindelser-, arter og driftsformer i metropolens ydre åbne land og imødegåelse af helsårsbeboelse i sommerhusbyer

*Kapitel 3***Sommerhusbyernes forudsætninger**

Bogen har med udgangspunkt i hovedspørgsmål A ved empirisk-historiske analyser dokumenteret, at den stadig mere udbredte sommerusbydannelse i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol dels havde en række historiske forudsætninger, dels i perioden blev betinget af metropolens stadig større urbane pres og en række fundamentale samfundsmæssige forandringer.

Historiske forudsætninger

Helt op til de første årtier af det 20. århundrede var alene samfundets øverste lag begunstiget med fritid og ferie og havde økonomiske mulighed for at omsætte dette gode til sommerophold uden for hovedstaden. Fra en gang i 1600-tallet rykkede kongefamilien og hoffet i sommerperioden fra det stadig mere tætbebyggede og fæstningsindespærrede København ud til sommerslotte i hovedstadsoplandet. Først til Frederiksborg Slot i Hillerød, senere Frederiksberg Slot lige uden for voldene og siden til de nyere nordsjællandske slotte i Hørsholm og Fredensborg. Fra slutningen af 1700-tallet og ind i den første halvdel af det følgende århundrede fulgte det mest velstående borgerskab og provinsgodsejere med københavnske palæer efter, og opførte et større antal sommerlandsteder i hovedstadens nærmeste nordlige opland og på Frederiksberg.

Med industrikapitalismen og den ledsagende urbaniseringsproces sprængte København sig med en befolkning på 130.000 indbyggere i midten af det 19. århundrede ud af sin befæstning, og inden første verdenskrig var de uden om liggende bro- og voldkvarterer helt udbygget, ligesom Frederiksberg havde forvandlet sig fra et landsogn til en storby, der var fuldt integreret i den udvidede hovedstad omfattende omkring en halv mio. indbyggere. På samme tid blev fabrikker, grosserer, vekselerer, skibsreddere, storentreprenører, ledede privat og offentligt ansatte embedsmænd hovedstadens nye overklasse, mens mindre selvstændige og øvrige funktionærer og fag- ufraglærte arbejdere blev en hastigt voksende mellem- og underklasse.

Udover voldsomme forskelle i indkomst- og arbejdsforhold og bolig- og levevilkår afspejledes industrisamfundets klasseforskelle sig i adgangen til fritid og ferie. Et gode, som helt frem til et stykke efter århundredskiftet alene overklassen var begunstiget med, og som det ud, over selskabelighed, deltagelse i hovedstadens kulturliv eller i det idræt- og friluftsliv, der i første omgang var forbeholdt de mest velbærgede, omsatte til et kærnefamilieliv i en villa. En af tidens nye boligformer, som blev den optimale ramme for den fra industrialismens produktions- og arbejdsliv isolerede kærnefamilie, og som samtidig blev en modreaktion i forhold urbanismens fortættede byrum og dermed udtrykte tidens trend: Et liv i eller omgivet af det fri med frisk luft og lys. En boligform, som blev normdannende for de filantropiske og senere kooperative byggeselskaber, som den velmenende del af overklassen op gennem den sidste halvdel af det 19. århundrede stod bag for at bedre arbejderklassens bolig- og levevilkår, og som omfattede rækkehuslignede bebyggelser med omliggende haver og grønne områder.

Men villaen blev også den form, som overklassen overførte som boliggrammen for sommerlandliggerlivet i hovedstadens opland. Først i form af monstrøse sommervillaer, der bredte sig i et smalt bybælte op langs Øresundskysten fra Hellerup til syd for Helsingør. Et sommervillabælte, som i det sydlige del kom til at blive en katalysatorer for forstadsdannelserne mellem Hellerup og Runsted, men som vest for Helsingør efterhånden bredte sig videre langs Kattegatkysten til Hornbæk, hvor der vest for fiskerlejet fra 1893 og i de følgende årtier opstod en egentlig sommervillaby. Den første af sin art i landet og endda af en ganske planlagt karakter, da sommervillaejerne af egeninteresse ønskede ordnede forhold

for så vidt vejudlæg, bebyggelse, forsyning med vand, gas og elektricitet og spildevandsafledning.

Det urbane pres

Havde sommerbosætning i rurale områder været en udløber af først det stadig mere fortættede fæstningsindespærrede København og siden af den voldsomme urbanisering, der i hovedstaden fulgte af industrialismens gennembrud fra midten af det 19. århundrede, blev det 20. århundredes forstærkede industrielle urbanisering en af de afgørende forudsætninger for hovedstadsmetropolens stadig mere udbredte sommerhusbydannelser i mellem- og efterkrigstiden.

Med hovedstadens omdannelse fra to sammenvoksede og integrerede byer med knapt en halv mio. indbyggere omkring århundredskiftet til en hovedstadsmetropol med 1,2. mio. indbyggere i midten af det 20. århundrede med en helt udbygget hovedstad og et omliggende koncentrisk forstadslag udenom, forstærkedes således dens bymæssige volumen samtidig med, at afstandene til metropolens nærmest liggende rekreative områder forlængedes, og bybebyggelser lagde beslag på eller afspærrede adgangen til stadig større dele af disse.

Op gennem den første efterkrigstid forstærkedes hovedstadsmetropolens urbanisering i et sådant omfang, at den i tiden omkring 1970 omfattede mere end 1,7 mio. indbyggere. På samme tid som hovedstaden blev kendetegnet af en stadig mere omfattende afvandring og afindustrialisering, søgte dens befolkning og industri ud til forstæderne, ligesom tilflytningen fra provinsen og nye industriinvesteringer lokaliseredes hertil. Efter udbygningen af det brede koncentriske forstadslag, der havde lagt sig uden om hovedstaden op gennem den første halvdel af det 20. århundrede, fortsatte forstadsdannelsen som radikale forstadsbånd langs S-banelinjerne for efterhånden at smelte sammen med købstæderne i den omliggende købstadsring, uden for hvilken hidtidige stationsbyer og større landsbyer udviklede sig til pendlersatellitbyer.

Med hovedstadsmetropolens massive urbanisering op gennem den første efterkrigstid kom i den første del af 70'erne dens indre del til at udgøre et kolossalt sammenbygget urbant område, der udenfor omfattede godt nok mere spredt liggende, men meget betydelige byområder. I processen forsvandt naturområder, der hidtil havde haft en rekreative værdi eller havde potentiale til blive anvendt som så. Afstandene til de nærmest liggende rekreative områder blev dermed forlænget i betragtelig grad samtidig med, at disses mere yderlige placering i hovedstadsmetropolens fjerne opland gjorde tilgængeligheden til dem vanskeligere.

Havde hovedstadsmetropolens i den første efterkrigstid således været kendetegnet af en massiv befolknings- og bymæssig tilvækst, reduceredes dens folketal i den sidste efterkrigstid med 2 procent. Hovedstadsmetropolens fastholdt ganske vist et folketal på over 1,7 mio., men befolkningsudvikling indikerede, at dens altdominerende rolle i det dansk bysystem blev svækket i disse årtier.

Mens den bebyggelsesmæssige opfyldning af de indre forstæder i Københavns Amtskommune i perioden alene førte til samme mindre fald i folketallet som i hovedstadsmetropolens som helhed, mistede hovedstaden næsten 205.000 indbyggere. Et fald i dens befolkning på næsten 30 procent genereret af en i forhold til den første efterkrigstid voldsommere afvandring og det stigende fødselsunderskud, som fulgte af unge og yngres udflytning fra hovedstaden og den stadig større gruppe af ældre over 65, der blev tilbage. At hovedstadsmetropolens samlede folketal i den sidste efterkrigstid trods hovedstadens massive befolkningstilbagegang alene kom til udvise en svagt vigende tendens, var betinget af en samlet befolkningstilvækst på mere end en tredjedel i de ydre amtskommuner, hvor en væsentlig del af tidens nye bolig- og erhvervsbyggeri blev henlagt. En forsat urbanisering i hovedstadsmetropolens, som dermed gjorde et yderligere indhug i metropolens ydre åbne rekreative opland.

Ferie og fritid

Med hovedstadsmetropolens vedvarende urbanisering i det 20. århundrede skabtes et stadig større urbant pres i form af et bymæssigt produktions-, arbejds- og dagligliv og helårsboliger i tæt bebyggede byområder, som et liv i frie omgivelser med lys og luft kunne kompensere for. Et liv i det fri, som samtidig blev muligt med den stadig større fritid, som stadig større samfundsgrupper opnåede.

Allerede i 1919 opnåedes 8-timers arbejdsdagen, og på samme tid havde offentligt ansatte og nogle privat beskæftigede tjenestemænd og funktionærer fået 2-4 uger ferie, mens en fjerdedel af arbejderne i private virksomheder havde ret til 2-12 dages ferie. Som følge af mellem- og efterkrigstidens økonomiske vækst, de resultater den gennemorganiserede fagbevægelse opnåede ved de enkelte overenskomster og direkte velfærdsstatsindgreb, nedsattes arbejdstiden gradvist så meget i de følgende årtier, at den i 1990 kom til at udgøre en arbejdsuge på 37 timer, og samtidig blev afbrudt af fem ugers ferie.

Hermed blev fritiden en så central del af befolkningens samlede livsforløb, at der ikke blot tilvejebragtes en stadig større buket af forskellige former for fritidsaktiviteter såvel på kommercielt grundlag som gennem en stribe af organisationers virke og velfærdsstatens fritid- og kulturbud, men også at et liv i det fri udviklede sig i alle dets mangeartede former. Mellemkrigstiden blev således gennembrudt for den brede idræt og friluftliv i det åbne land ofte organiseret af arbejderbevægelsens, lejersportens, vandrernes, cyklisternes og andre af friluftlivets organisationer.

For funktionærer og sparsommelige faglærte arbejdere omsattes den arbejdsfri tid ofte til et liv i det fri i eget hus og have i Københavns yderdistrikter eller forstæderne eller i haver i bygge-, havebolig- eller kolonihaveforeninger i samme områder af hovedstadsmetropolens. Et fritids- og friluftsliv, hvor have dyrkning af grøntsager kunne aflaste husholdningsøkonomien eller opfylde drømmen om at vende tilbage til den mere rurale livsform, som mange af hovedstadsmetropolens arbejdere og funktionærer eller deres forældre, som førte- og andengenerationstilflyttere, havde forladt ved tilflytning fra provinsens landdistrikter.

For andre samfundslag gav et sommerhus i fredelige, landlige og rekreative omgivelser en mulighed for i den arbejdsfri tid at opnå en compensation for helårsbogen i hovedstadsmetropolens fortættede boligområder, dens forcerede trafik og hektiske og monotome by-, arbejds- og produktionsliv. Hertil kom, at sommerhuset samtidig ydede den samme både emotionelle og husholdningsøkonomiske brugsværdi og status, som knyttede sig til andre former for haveboliger. Haveboligen var siden den sidste halvdel af det 19. århundrede blevet den normdannede boligform for borgerskabets kernefamilielivsform, som i det nye århundredes bredere samfundslag tog sig. Så meget at den tillige fik en høj prioritet på den boligpolitiske dagsorden, og blev det bærende element i den nye forstadsform, havebyen, der af byplanlæggeren Ebenezer Howard udvikledes som reaktion på de engelske storbyers lagvise vækst.

Skønt det med de stærkt stigende reallønninger for stadig bredere samfundslag og den udbyggede velfærdsstats brede sociale sikring og økonomiske omfordeling i efterkrigstiden blev muligt i et hidtil uset stort omfang at realisere en del af friluftslivet i eget parcelhus, og dermed samtidig at opnå det værdisæt, der stadig knyttede sig til haveboligen, forstærkedes behovet også for andre friluftaktiviteter. Der være sig aktiv idræt eller blot afkobling i og nydelse af naturen i alt fra bynære parkanlæg til fjernere rekreative skov-, sø og- naturområder. Privatbilen, der efterhånden blev hvermandseje, udvidede den geografiske aktionsradius for friluftsliv i de stadig større og fjernere rekreative områder, som det offentlige tilvejebragte. Områder, som særligt de befolkningslag der ikke økonomisk magtede fast ejendom, måtte henlægge friluftslivet til. Men var der en smule mere økonomisk overskud, blev teltet her snart erstattet med campingvognen eller et ophold i en ferieby en anden mulighed for i det åbne land at udleve i ferie- og fritiden.

Selv om et sommerhus i efterkrigstiden fortsat kompenserede for det levevilkårsunderskud, som bylivet og helårsboligen i den fortættede hovedstadsmetropol udgjorde, og gav mulighed for opnåelse af den sociale status, som besiddelsen af et parcelhus og endog to haveboliger indbefattede, mistede det sin oprindelige direkte brugsværdi. Med periodens stigende realindkomster og relativt billigere fødevarerpriser fik dyrkningen af grønsager mindre betydning for husholdningsøkonomien. Samtidig med at størsteparten af hovedstadsmetropolens befolkning ikke længere havde samme veneration for et tidligere liv i provinsens landdistrikter som forældre – og bedsteforældregenerationerne, hvorved denne form for havedyrkning desuden mistede sin funktion som erstatningsobjekt for en tabt rural livsform

Som følge af sommerhusets naturnærhed og mulighed for her at udleve en anden og mere rustik livsform, fik det til gengæld en anden og ny brugsværdi i forhold til de mere veludstyrede helårsboliger og byens indlejrede tvangsformer i både arbejds- og familielivet. Sommerhuset kom dermed til at repræsentere et miljøskift i ferie- og fritiden, hvor genkendelige rutiner fra det hjemmelige kunne overføres til sommerhuset og kombineres med følelsen af være langt væk hjemmefra og her at have tid til både afslapning, mere samvær og naturoplevelser. Eller som det også udtryktes i samtiden: "At stå af ræset" – i hvert tilfælde i ferie- og fritiden.

Økonomisk vækst

Den tredje forudsætning for at mellem- og efterkrigstidens sommerhusbyggeri i hovedstadsmetropolens blev så omfattende, at det i perioden genererede stadig flere og større sommerhusbyer, udgjorde en række centrale samfundsøkonomiske udviklingstræk.

Trods tilbagevendende kriser i mellemkrigstiden og 40'erne blev denne periode og særlig den første efterkrigstid med den fortsatte industrielle tilvækst kendetegnet af en betydelig økonomisk vækst, der genererede vækst i rådighedsbeløbet og det samlede konsum, og dermed skabte grundlaget for betydelige forskydninger i sammensætningen af det samlede privatforbrug. Den andel af det samlede forbrug, der anvendtes til de basale livsfornødenheder, fødevarer, fodtøj, beklædning og efterhånen også bolig og brændsel, faldt, mens de øvrige forbrugsposter i samme periode opnåede betydelig større andele. Blandt disse poster indgik udgifter til varige forbrugsgoder så som eget transportmiddel, først knaldetter, motorcykler og side personbiler, husholdningsudstyr og netop sommerhuse.

At det trods hovedstadsmetropolens fortsatte urbane pres og øget ferie- og fritid i den sidste efterkrigstid ikke i samme tiltagende omfang som hidtil blev et sommerhus, der kom til at danne rammen for et rekreativt ferie- og fritidsliv uden for metropolens, blev betinget af de forandrede samfundsøkonomiske vilkår, som satte sig igennem i perioden. Ud over den stagnerede befolknings-, bebyggelses- og erhvervs-mæssige udviklingstakt og regionsplanmæssige dispositioner, der i den sidste efterkrigstid i hovedstadsmetropolens lagde begrænsninger for den videre udbredelse af sommerhusbyer, fulgte virkningerne af tilbagevendende økonomiske kriser i de første år af 70'erne, gennem resten af årtiet og i 80'erne. Kriserne manifesterede sig i en langt svagere økonomisk vækst end i den første efterkrigstid, år med negativ vækst og realindkomstnedgang og dermed tillige i en svagere vækst i rådighedsbeløbet og det samlede konsum. Med den heraf følgende mindre vækst i det private forbrug forrykkedes forbrugssammensætningen på ny.

Selv om andelen af basale livsfornødenheder, fødevarer, beklædning m.m., fortsat kom til at udgøre en mindre andel i det samlede forbrug, øgedes i nogle af de værste kriseår bolig- og opvarmningsudgifternes andel som følge af et stigende renteniveau og de kraftigt stigende oliepriser. På nær andet konsum, førte det mindre økonomiske råderum og de højere bolig- og opvarmningsudgifter til, at de øvrige poster i forbrugssammensætning kom til at indgå med mindre andele i perioden. Mest markant for boligudstyr og fritid m.m., hvorunder også sommerhuse henregnedes. I lyset af den sidste efterkrigstids krise prioriteredes helårsboligen og varige forbrugsgoder til denne dermed højere end en sekundær fritids- og feriebolig.

Væksten i sommerhusbyggeri på landsplan reduceredes betydeligt, og af familiernes erhvervelser af varige forbrugsgodes øgedes antallet af sommerhuse mindst i forhold til besiddelse af en ejerbolig, bil og elementært og mere avanceret elektrisk udstyr til helårsbogen. Et tydeligt bevis på, at sommerhusbesiddelse var et yderst marginalt forbrugsgode, der var afhængig ikke bare af den enkeltes husstandsindkomstniveau, men også af konjunkturforløbet.

*Kapitel 4***Sommerhusbyernes karakter**

Med udgangspunkt i hovedspørgsmål B har bogen ved empirisk-historiske analyser afdækket en række centrale træk for så vidt den karakter, sommerhusbyerne fik i hovedstadsmetropolens åbne opland i mellem- og efterkrigstiden. Disse træk omfatter sommerhusbyernes omfang, lokalisering, udbredelse, bykarakter, forsyning, tilknyttede erhvervsliv, sociale sammensætning og boligstandard.

Udbredelse og bykarakter

Med de særlige forudsætninger, der knyttedes sig til dannelsen af sommerhusbyer, repræsenterede mellemkrigstiden og 40'erne den første egentlige sommerhusbølge i hovedstadsmetropolens åbne opland. Med en støt stigende tilvækst af nye sommerhuse i mellemkrigstiden, blev der trods en stærkt reduceret vækst i besættelsesårene og den sidste halvdel af 40'erne igennem perioden tilvejebragt godt 7.000 sommerhuse.

Mellekrigstid og 40'erne

Mens knapt 30 procent heraf opførtes som illegalt helårsbeboede sommer- og lysthuse og senere i ombygget form eller ved erstatningsbyggeri blev en afgørende katalysator for forstadsomdannelsen i hovedstadsmetropolens Norvest-, Vest- og Sydegen, rejstes de resterende godt 70 procent af sommerhusbyggeriet i mellemkrigstiden og 40'erne i sommerhusbyer- og enklaver. Blandt hovedstadsmetropolens forskellige bykategorier var sommerhusbyen i dens åbne opland blevet et nyt fænomen.

Samtlige af sommerhusbyerne lokaliseredes til kystområderne i hovedstadsmetropolens udkant i form af to langstrakte sommerhusbybælter: Et der over 50 km langt, der fulgte Nordsjællands kystlinjen fra Helsingør til Hundested, hvor der længe før var opstået et stort antal fiskerlejer, og hvortil førte både, efter tidens forhold, gode biveje fra landeveje længere inde i landet og det nordsjællandske sidebanenet. Et ved Køge Bugt, som over en 30 km lang strækning fra Avedøre og til Jersie Strand efter etablering en ny hovedlandevej i midten af 30'erne blev mere tilgængelig. Herudover opstod langs kyst- og fjordstrækningerne andre steder i hovedstadsmetropolens åbne opland en række mindre enklaver af sommerhusbebyggelse: En på Amagers sydspids ud til Køge Bugt. En ud til Isefjordskysten ved Kulhuse i Hornsherred. En ved Strøby Strand på Nordstevns ved Køge Bugt sydkyst. Og her udover mindre husklynger ved metropolens øvrige kyst- og sømråder.

Samlet blev mellemkrigstidens og 40'ernes sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens opland således styret af behovet for at sikre sommerhusene den tætteste billighed i forhold til kysternes og naturområders attraktioner, men også af den trafikale tilgængelighed til sommerhusbyerne. Hertil kom, at ældre eksisterende bymæssige bebyggelse, fiskerlejer, andre mindre husklynger eller hovedstadsmetropolens yderste forstadsdannelse, blev lokaliserende for de første sommerhusbyer, mens de senere placeredes mellem allerede opståede sommerhusbyer, hvorved disse kom til at danne de sammenhængende sommerhusbybælter eller på bar mark, hvor der ikke tidligere var sket en sommerhusbydannelse.

Ud over den signifikante udbredelse langs kyst- og skovlinjerne blev mellemkrigstidens og 40'ernes sommerhusbyer og bybælter i hovedstadsmetropolens opland kendetegnet af en koncentriske byvækst, hvor et eller flere bebyggelseslag, langs parallel- eller tværveje veje og uden fællesarealer, idrætspladser og større offentlige forsyningsanlæg, med tiden lagde sig uden om den ældre sommerhusbebyggelse nær ved kyst- og naturområderne. Der hvor der indlagdes elektricitet blev denne samlet varetaget af NESA, mens vandforsyningen enten klaredes ved boringer på de enkelte

parceller, af private vandværker i større sommerhusbyer eller ved forsyning fra nærmeste bymæssige bebyggelse.

På nær enkelte undtagelser gennemførtes, der i perioden igen kloakering af sommerhusbyerne, hvorved spildevand udledes på den enkelte grund, nærmeste vandløb eller til sivebrønde. Da de nærmest sommerhusbyerne beliggende ældre eksisterende bymæssige bebyggelser, fiskerlejer og landsbyer, havde dagligvarebutikker, i nogle tilfælde også andre former for detailforretninger og håndværksvirksomheder, knyttedes der i perioden til de nordsjællandske sommerhusbyer ikke særlige bymæssige servicefunktioner til sommerhusbyerne udover mindre iskiosker. Til gengæld dannede sommerhusbyerne langs Køge Bugt grundlag for en stribe af mindre dagligvareforretning og byggehåndværksvirksomheder ned langs Køge Landevej.

Efterkrigstid

Med de særlige vækstpræmisser, der kendetegnede den første efterkrigstid blev denne perioden kendetegnet af et hidtil uset sommerhusboom i hovedstadsmetropolens åbne opland. Periodens 33.000 sommerhuse kom her til at danne grundlag for ikke mindre end 71 sommerhusbyer, der for alvor blev et bymæssigt fænomen, som blandede sig med det store antal stations- og landsbyer, der med omliggende villakvarter omdannedes til pendlersatellitbyer.

Som i tiden før midten af det 20. århundrede blev kombinationen af kystnærhed, trafikal tilgængelighed og nærhed til eksisterende bymæssige funktioner også afgørende for lokaliseringen efterkrigstidens sommerhusbyer. Mens sommerhusbybæltet ved Køge Bugt nu som villakvarterer blev opslugt i det radiale forstadsbånd, der lagdes sig omkring kystbæltets motorvej og S-bane, blev sommerhusbybæltet med Kattegatkysten med dets sæt af attraktive lokaliseringsfaktorer i stand til at rumme mere end halvdelen af den første efterkrigstids sommerhusboom. Bæltets 23 eksisterende sommerhusbyer udvidedes i et sådant omfang, at det kom til at strække sig op til seks km ind i baglandet på samme tid, som der her opstod to nye sommerhus.

Med de i forvejen høje ejendomspriser i Kattegatskystens sommerhusbybælte, de stigende grundpriser, der fulgte af dets særlige attraktioner og behovet for sommerhusgrunde til en mere overkommelig pris, bredte den første efterkrigstids sommerhusboom ud på de øvrige dele af hovedstadsmetropolens ydre kystnære opland. Først til kystbæltet ved Roskilde Fjords nord- og østside, der lå nærmere hovedstadsmetropolens centrale, hvor der med de stedlige købstæder og stationsbyer var tilgængelige bymæssige funktioner, og hvortil landeveje, relativt hyppige rutebilsforbindelser og i visse dele oplandsbaner førte. Med disse gunstige lokaliseringsfaktorer blev syv nye sommerhusbyer ved Roskilde Fjord nord- og østlige kysstrækninger i stand til at udsuge godt en ottendedel af den første efterkrigstids sommerhusboom i hovedstadsmetropolens ydre åbne opland.

Som følge de stigende grundpriser, der fulgte af opfyldningen af sommerhusbyerne ved Roskilde Fjords nord- og østside, bredte den første efterkrigstids sommerhusboom sig samtidig videre til Hornsherred, der trods sin isolerede beliggenhed i hovedstadsmetropolens opland var blevet mere tilgængelig med privatbilens store udbredelse. Ved halvøens to fjordkysten opstod 17 sommerhusbyer, der sammen med den stærkt udbyggede ældre sommerhusby Kulhuse opsugede over en femtedel af den første efterkrigstids sommerhusbyggeri, og i den sidste efterkrigstid suppleredes med yderligere to.

Den sidst større tiendedel af den første efterkrigstids sommerhusboom blev fordelt på to ældre og stærkt udvidede sommerhusbyer ved Køge Bugts øst- og sydside og 17 nye sommerhusbyer. Spredt på det øvrige Nordøstsjælland, men hovedsagelig ved dettes store søer og i udkanten af hovedstadsmetropolens nordforstæder.

Ligesom hele hovedstadsmetropolen i den sidste efterkrigstid blev kendetegnet af stagnation og krise, kom disse år også at til repræsentere en stagnationsperiode for dens sommerhusbyer. Mens 80,8 procent af efterkrigstidens samlede volumen på over 40.000 nye sommerhuse i hovedstadsmetropolens rejstes i den første efterkrigstid, førte den sidste efterkrigstids tilbagevendende kriser til, at alene de resterende 19,2 procent opførtes i denne periode. Med opførelsen af i gennemsnit 1.427 sommerhuse pr. år i den første efterkrigstid betegnede den sidste efterkrigstid med årligt 487 nye sommerhuse et kraftigt tilbageslag for sommerhusbyggeriet.

Da der i spekulativ forventning om en lang periode med vedvarende tilvækst i sommerhusbyggeriet i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den første efterkrigstid var udstykket langt flere grunde end, der nåede at blive bebygget inden den sidste efterkrigstids tilbageslag i sommerhusbyggeriet indtraf, kunne periodens begrænsede tilvækst i sommerhusbyggeriet uden problemer holdes inden for disse bymæssige rammer. I det attraktive sommerhusbybælte ved Kattegatkysten var der tidligt i den første efterkrigstid, og før delregionale fredningsplaner og konkrete fredninger op gennem 60'erne her inddæmmede sommerhusbyspredningen, udstykket så rigelige arealer, at de kunne opsuge en betydelig del af den sidste efterkrigstids beskedne sommerhusbyggeri.

Mens kystens sommerhusbyer tegnede sig for godt halvdelen af den første efterkrigstids sommerhuse, blev de i den sidste efterkrigsperiode således i stand til at opsuge tæt ved 60 procent af dennes sommerhusbyggeri. Da myndighedernes regionale planindgreb overfor sommerhusbyspredningen, belært af de historiske erfaringer fra Kattegatkysten, havde været mere udtalte i andre af dele af hovedstadsmetropolens åbne land, kunne sommerhusbyerne i Hornsherred i forhold til den første efterkrigstid alene opsuge samme andel af den sidste periodes samlede sommerhusbyggeri. I de tidligt bebyggede sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens øvrige opland og ved Roskilde Fjords nord- og østside var bebyggelsesopfyldningen i den første efterkrigstid endda blevet så stor, at disse sommerhusbyers andel af den sidste efterkrigstid sommerhusbyggeri blev langt mindre end i den forudgående periode.

Af hele efterkrigstidens 40.000 sommerhuse i hovedstadsmetropolen blev tre fjerdedele opført i de knapt 40 procent af de 72 sommerhusbyer, der omfattede mere end 500 huse. Fordelt med 60 procent i den fjerdedel af sommerhusbyerne, der rummede mere end 1.000 sommerhuse og med 15 procent i de 14 procent af sommerhusbyerne, som omfattede mellem 500-1.000 huse. Med denne betydelige koncentration blev alene en fjerdedel af hovedstadsmetropolens efterkrigstidssommerhuse lokaliseret til de 60 procent af mellemstore og mindre sommerhusbyerne, der rummede op til 500 sommerhuse.

Lige på nær det fåtal af sommerhusbyer, der med godt en procent af hovedstadsmetropolens samlede sommerhusvolumen i efterkrigstidens skød op i de indre dele af metropolens åbne land, opstod hovedparten ved kyst-, fjord- eller søbredder. Uanset om de på disse lokaliteter var vokset frem før midten af det 20. århundrede og i efterkrigstiden udvidedes på dette grundlag, eller i perioden opstod som nye, fik de alle en karakteristisk bebyggelsesstruktur.

Ud fra en tidlig bebyggelse langs kyst-, fjord- eller søbredderne, om det så var i ældre eller nyudlagte sommerhusbyer, dannedes disse således som tidsmæssigt forskudte koncentriske bebyggelseslag langs side- og parallelveje til veje langs bredderne eller til sideveje, der førte frem til disse. I de mindre og mellemstore sommerhusbyer med en udbredelse over nogle hundrede meter langs bredderne og ind i baglandet. I de store og større sommerhusbyer med en udtrækning på over en km langs bredderne og ind i baglandet og ved Kattegatkysten i et næsten uafbrudt 50 km langt sommerhusbybælte, der strakte sig op til seks km ind i baglandet.

Kunne NESA i efterkrigstiden blot udvide elektricitetsforsyningsnettet i de ældre sommerhusbyer, der allerede var opstået før midten af det 20. århundrede, og til nye sommerhusbyer uden de store omkostninger, blev den øvrige byggemodning af sommerhusbyerne mere udfordrende. Mens der i de ældre sommerhusbyer i hovedsagen var etableret vandværker og- forsyning, måtte denne del af byggemodningen i de sommerhusbyer, der rummede mere end halvdelen af hovedstadsmetropolens sommerhuse, etableres fra grunden. I en mindre del af disse påtog lokalkommunerne sig vandindvindingsopgaven, mens den i udstrakt grad i de øvrige sommerhusbyer blev overladt til de stedlige grundejerforeninger, der etablerede såvel vandværker som hovedvandforsyningsnet.

Opnåedes der i efterkrigstiden således en fuldstændig elektricitets- og vandforsyning i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer, og disses vejsystemer samtidig udlagdes af de stedlige udstykkere eller grundejerforeninger, kneb det med den del af byggemodningen, der omfattede offentlig kloakering. Ved udgangen af efterkrigstidsperioden i 1990 var der således kun gennemført en delvis kloakering af metropolens sommerhusbyer. Mest udbredt i de stærkt koncentrerede sommerhusbyer ved Kattegatkysten og mindst i de mere isolerede sommerhusbyer i Hornsherred.

En beliggenhedsfaktor, der tillige blev afgørende for, at det i de isolerede, store, større og mellemstore sommerhusbyer at der blev skabt grundlag for en differentieret erhvervsudvikling og- struktur inden for detailhandel og håndværksmæssig virksomhed. I hovedsagen ved dele af Kattegatkysten, i Asserbo, Jyllinge og Hornsherred og ved Strøby Strand; svarende til mere end halvdelen af hovedstadsmetropolens sommerhusvolumen.

Social sammensætning

Da et sommerhus som en sekundær fritidsbolig forudsatte et husstandsindkomstniveau, der var så højt, at det også kunne dække både udgifterne til livsfornødenheder, skatter, kontingenter og den primære bolig, og andre i reglen førstprioriterede varige forbrugsgoder, som f.eks. udstyr til helårsboligen og senere tillige et motoriseret køretøj, blev sommerhuserhvervelse og- besiddelse et gode, som blev særdeles ulige fordelt i mellem- og efterkrigstidens hovedstadsmetropol.

Mellemligstid og 40´erne

Med en andel på et pænt stykke over halvdelen af hovedstadsmetropolens erhvervsbeskæftigede både i 1930 og 1950 og en andel af førstegangssommerhusejerne på 10 procent, blev arbejderklassen stærkt underrepræsenteret som sommerhusejere. Modsat opnåede laget af funktionærer og selvstændige med en ejerandel på 90 procent en langt større repræsentation som førstegangssommerhusejere end disse lags andel af erhvervsbeskæftigede i metropolten i såvel 1930 som 1950. Selv om andelen af sommerhusejende kapitalejere og ledende eller akademisk uddannede funktionærer blev mindre end før første verdenskrig, kom dette højindkomstlag alligevel til at udgøre 40 procent af førstegangssommerhusejerne i mellemligstidens og 40´ernes sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens opland.

Ligesom de på samme tid fremvoksende metropolforstæder, fik metropolens sommerhusbyer dog en forskelligartet sociale sammensætning. Laget af større selvstændige og højere funktionærer blev således dominerende som førstegangssommerhusejende i sommerhusbybæltet i Nordsjællands kystområde som følge af den status af sommeropholdslejlighed for hovedstadsborgerskabet, som området allerede havde opnået før første verdenskrig og de højere grundværdier, der fulgte af kyst- og landskabsmæssige attraktioner. Hertil kom den, trods gode trafikforbindelse, betydelige afstand til hovedstadsmetropolten, som fordrede enten et motorkøretøj eller midler til de ganske dyre rejseomkostninger med tog og rutebil.

Som følge af smalle strandredder og visse kyststrækningers stillestående og plumrede vand eller tætte bevoksning med rørskov, kunne Køge Bugt ikke opvise samme attraktioner som den nordsjællandske kystlinje. Med de deraf følgende lavere grundværdier, den kortere

afstand til hovedstaden, der fra de nærmeste destinationer endda kunne nås på cykel og de forberede trafikforbindelser, der fra midten af 30'erne opnåedes gennem den nyanlagte Køgevej og DSB hyppige rutebilstrafik på samme, blev mellemlaget af mindre selvstændige og øvrige funktionærer dominerende blandt de førstegangssommerhusejende i Køge Bugt-området sommerhusbybælte og i øvrigt også ved de tre mindre sommerhusbyer.

Selv om arbejderklassens andel af førstegangssommerhusejere i Køge Bugts sommehusbybælte og særlig i dets nordlige del, ligesom i de tre mindre sommerhusbyer, blev større end i hovedstadsmetropoloplandets sommerhusbyer som helhed, kom denne sommerhusejerandel dog stadig til at ligge langt under arbejdernes andel af de erhvervsbeskæftigede i hovedstaden og forstæderne i såvel 1930 som i 1950.

Efterkrigstid

Selv om den første efterkrigstid blev kendetegnet af økonomisk vækst, stigende realindkomst og en udbygning af velfærdsstatens omfordelende og socialt sikrende velfærdssystem, smittede disse samfundsmæssige udviklingstræk ikke i nævneværdig grad af på ejerforholdene i periodens sommerhusbyer i hovedstadsmetropolen. Arbejderklassens andel af førstegangssommerhusejere øgedes ganske vidst en smule i forhold til tiden før midten af det 20. århundrede, men arbejdere kom forsat til at udgøre en langt mindre del af ejergruppen i forhold til deres, i øvrigt svagt faldende, andel af hovedstadsmetropolens erhvervsbeskæftigede.

I forhold hertil forblev laget funktionærer og selvstændige forsat stærkt overrepræsenteret som førstegangsejere i periodens sommerhusbyer. Dog således at funktionærerne, og særlig laget af øvrige funktionærer, i forhold til mellemkrigstiden og 40'erne opnåede en større andel af periodens førstegangssommerhusejerne, uden at det rykkede ved, at højindkomstlaget af større selvstændige og højere funktionærer forsat tegnede sig for en betydelig andel af ejergruppen.

Som i tiden op til midten af århundredet forblev den regionale fordeling af førstegangsejere i hovedstadsmetropolen sommerhusby forsat udjævn i den første efterkrigstid. Højindkomstlaget af større selvstændige og højere funktionærer opnåede forsat en langt større andel af førstegangssommerhusejerne i Kattegatkystens sommerhusbybælte, mens de lavere og mellemste indkomstgrupper af arbejdere, øvrige funktionærer og mindre selvstændige kom her til at udgøre den største andel af ejergruppen i Hornsherreds sommerhusbyer end i hovedstadsmetropolen som helhed. Mellem de to yderpunkter blev sammensætningen af førstegangssommerhusejere mere jævn, og lagde sig i højere grad tættere på gennemsnitsfordeling i metropolens sommerhusbyer i sommerhusbyerne ved Roskilde Fjords nord- og østside.

Mens den sociale sammensætning af disse førstegangsejere i den første efterkrigstid udjævnedes en smule, blev den i den sidste del af efterkrigstidsperioden på ny præget af større ulighed. Efter at andelen af førstegangsejende arbejdere af nye sommerhuse i den første efterkrigstid var steget, på trods af arbejderklassens mindre andel af erhvervsbeskæftigede i hovedstadsmetropolen, reduceredes arbejdernes andel af denne ejergruppe i den sidste efterkrigstid parallelt med klassens mindre andel af erhvervsbeskæftigede for at lægge sig på samme lave niveau som i perioden før midten af århundredet.

Selv om andelen af førstegangsejere af nye sommerhuse fra laget af øvrige funktionærer på samme tid øgedes med ti procent, faldt de mindre selvstændiges andel af samme ejergruppe så meget, at andelen af de to mellemindkomstlag i ejergruppen kun forøgedes med fem procentpoint. Samlet reduceredes andelen af førstegangsejere af nye sommerhuse fra de lavere og mellemste indkomstlag af arbejdere, øvrige funktionærer og mindre selvstændige i den sidste efterkrigstids sommerhusbyer i hovedstadsmetropolen med to procent, mens

andelen af nye sommerhusejende fra de høje indkomstlaget af større selvstændige og højere funktionærer samlet forøgedes med denne procentsats.

En markant forandring af den sociale sammensætning af den sidste efterkrigstids sommerhusbyer i hovedstadsmetropolen, der fulgte med og understøttedes af sommerhusets karakter af et yderst marginalt forbrugsgode. Periodens fald i væksten i den samfundsmæssige indkomst og svagere reallønsudvikling for arbejdere og offentligt ansatte funktionærer bevirkede, at laget af privatansatte funktionærer, og navnlig de højere, opnåede en stærkere udvikling i reallønnen og derfor i videre omfang i perioden kunne erhverve det gode, som et sommerhus udgjorde.

Sommerboligbebyggelsen

Ud over eventuelt byggeri for butikshandel og forskellige former for håndværksvirksomhed, blev sommerhuset selvsagt i mellem- og efterkrigstids sommerhusbyer den helt dominerende bebyggelsesart, der i perioden både undergik betydelige forandringer, men også blev kendetegnet af markant regionale variationer i forhold til dens fordeling på hovedstadsmetropolens forskelligartede sommerhusbyer.

Mellemløstid og 40'erne

Med høj- og mellemindkomstlagets helt dominerede position som førstegangssommerhusejende i mellemløstidens og 40'ernes sommerhusbyer i hovedstadsstadsmetropolens opland, skabtes forudsætningen for, at metropolens gennemsnitssommerhus fik en størrelse og afdeling, der lå langt over tidens gennemsnitlige kolonihavehus uden dog at komme i nærheden af førkrigstidens overklasesommervillaer. Periodens gennemsnitssommerhus blev således en af en håndværksmester på et støbt fundament opført træbygning på 54 m² indeholdende 2-3 rum med køkken og indlagt vand, men uden toilet og bad i selve huset, der tilsluttedes en eller anden form for spildevandsafledning, og i mange tilfælde var indrettet med en varmforsyningskilde, som en installeret skorsten gav mulighed for.

Bag dette gennemsnitssommerhus lå dog betydelige regionale variationer. Som helhed blev periodens sommerhuse størst og mest veludstyrede i de dele af metropoloplandet, hvor overklasselaget af større selvstændige og højere funktionærer udgjorde en højere andel af de førstegangssommerhusejende. Det være sig i det nordsjællandske sommerhusbybælte og i den sydlige del af Køge Bugts.

En særklasse af meget store og ekstravagant udrustede sommerhuse indtog sommervillaerne omkring Kattegatkystens fiskerlejer og umiddelbart syd for Tibirke Hegn og Asserbo og Liseleje plantager. I de mellemliggende sommerhusbyer i det nordsjællandske kystområde, længere syd for dets vestlige plantageområder og i den sydlige del af Køge Bugts sommerhusbybælte, kom sommerhusene derimod i størrelse og indretning i nærheden af tidens gennemsnitssommerhus. De mindste og mest primitive sommerhuse forekom derimod i den nordlige del af Køge Bugts sommerhusbybælte og de tre mindre sommerhusbyer på Amager, Stevns nordkyst og i Kulhuse, hvor en betydelig del af sommerhusene havde samme karakter som samtidens kolonihavehuse.

Efterkrigstid

Med den forsat ulige fordeling af det gode, som et sommerhus udgjorde og den første efterkrigstids stærkt forøgede samfundsmæssige indkomst, der særlig kom højindkomstlagene til gode, blev periodens sommerhusbyggeri med dets bagvedliggende moderne byggeteknologi kendetegnet af et markant kvalitative løft. I forhold til mellemløstidens og 40'erne sommerhuse fik den første efterkrigstids huse langt færre med 1-2 værelser, mens mere end halvdelen kom til at rumme 3 værelser. Markant flere fik installeret toilet og bad, på samme tid som huse uden køkken blev forsvindende, og over halvdelen af sommerhusene fuldisoleredes.

Størrelsesforholdet mellem grundmurede og af træ opførte sommerhuse forblev ganske vist det samme i den første efterkrigstid som i perioden op til 1950, men til gengæld blev langt hovedparten af den første efterkrigstids sommerhuse opført på et støbt fundament. Endelig udrustedes periodens sommerhuse i langt højere grad med bekvemmeligheder end dem fra mellemkrigstiden og 40'erne. Det være sig de opvarmningsmuligheder, som en skorsten gav, på samme tid som elpaneler i den første efterkrigstid gav en ny opvarmningsmulighed, omfanget af sommerhuse med indlagt vand og spildevandsafledning til sivebrønd eller septiktank.

Med den forskelligartede sammensætning af førstegangssommerhusejere i den første efterkrigstids sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens opland fulgt også betydelige regionale forskelle i denne periodes sommerhusene. I Kattegatkystens sommerhusbybælte og i nogen grad også i sommerhusbyerne i kystens fjerne bagland og ved Strøby Strand på Køge Bugts sydside, blev den første efterkrigstids sommerhusene både større og mere veludrustede end i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer som helhed. Det blev også her, at de dyrere og mere luksuøse typesommerhuse fra Safarihuset og Smidstrup Huset gennemsnitligt blev mere udbredte, mens de prisbillige fra Jeppesens Savværk, Ganløse Huset og Tårnbyhuset forekom i et langt mindre omfang.

Modsat sommerhusene i Hornsherred, der med den større udbredelse af de billigere typesommerhuse og selvbyg udgjorde de mindst og dårligst udrustede blandt sommerhusene hovedstadsmetropolens sommerhusbyer som helhed. Med den mere jævne sociale fordeling af førstegangssommerhusejere i sommerhusbyerne ved Roskilde Fjords nord- og sydside, kom sommerhusene her i størrelse og udstyr derimod tæt på metropolens gennemsnitsommerhus.

Med en kombination af den større andel af førstegangsejere af nye sommerhuse, som de højere indkomslag opnåede i den sidste efterkrigstid, og den fortsatte teknologiudvikling, der kendetegnede bygge- og anlægssektoren, opnåede periodens sommerhusbyggeri et så signifikant løft, at det på alle parametre for sommerhusstandard hævede sig signifikant i forhold den første efterkrigstids sommerhuse.

Det nye sommerhus i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den sidste efterkrigstid blev således i gennemsnit 20 m² større, rummede en større andel med fire eller flere værelser, fuldisoleredes i 96 procent af tilfældene og udrustedes i et større omfang med en skorsten; muret eller et aftræksrør af metal. En forsvindende del opførtes på piller og var ikke udrustet med toilet, mens 86 procent havde badefaciliteter. Alle havde indlagt vand og var tilsluttet spildevandsafledning i form af sivebrønd, septiktank eller offentlig kloak.

Forhold, der medvirkede til, at den sidste efterkrigstids sommerhuse efterhånden begyndte at nærmere sig enfamiliehusets niveau. Lige bortset fra at tidens nye enfamiliehus var væsentlige større end de samtidige sommerhuse, og var udrustet med mere avancerede hårde hvidevarer, som vaske- og opvaskemaskiner og dybfrysere, hvilket endnu ikke var videre udbredt i den sidste efterkrigstids sommerhuse.

*Kapitel 5***Sommerhusbyerne som en regionsudfordring**

På grundlag af hovedspørgsmål C har bogens empirisk-historiske analyser dokumenteret, at mellem- og efterkrigstidens stadig mere udbredte sommerhusbyer i hovedstadsmetropolens åbne opland bidrog til det kompleks af regionsudfordringer, som metropolens byregion kom til at stå overfor i perioden. Regionale udfordringer, som bogen påviser, kom i konflikt med velfærdsstatens præmisser, og som offentlige myndigheder i en lang periode havde betydelige vanskeligheder ved at håndtere inden for hovedstadsmetropolens givne politiske-administrative rammestruktur.

Sommerhusbyspredningen

Helt svarende til den regionale planløse byspredning og fordeling af bebyggelsesarterne i hovedstadsmetropolens forstæder i mellemkrigstiden og 40'erne, skete der på samme tid i metropolens kystegn en planløs regional spredning af sommerhusbyer, der mange steder ledsagedes af privatejede kroer, traktørsteder, badhoteller- og etablissementer, pensionater og kommercielt drevne feriesteder og teltlejre. Selv om sommerhusbyspredningen i første omgang ikke fik samme omfang som byspredningen i de samtidige forstadsdannelserne og ikke skabte samme barrierer for interaktionen mellem hovedstadsmetropolens funktionelt forskelligartede byenheder, bidrog den allerede med en betydelig afspærring, beslaglæggelse og ødelæggelse af betydelige kystnære områder i metropoloplandet. En tidlig regional udfordring i henseende til metropolbefolkningens adgang til rekreative friluftsområder og dermed også arbejdskraftens produktionsevne og interaktion som produktionsfaktor i hovedstadsmetropolens som en funktional byregion.

Kritiske konsekvenser af sommerhusbyspredning, som i den første efterkrigstid blev kraftigt forstærket i takt med, at hovedstadsmetropolens fjernere forstads- og pendlersatellitbydannelser sammen med de stadig mere vidstrakte sommerhusbyerne voksede endnu længere ud i det åbne land, lagde beslag på, spærrede adgangen til og ødelagde meget betydelige kyst- og naturoplande. En signifikant regionsudfordring, der blev ledsaget af sommerhusbyspredningens regionale barrierer for bygge- og jordkapitalens regionalt mest rationelle placering af en del arbejdskraftens sommerhuse og andre ferie- og fritidsboliger, industri- og forretningskapitalens regionalt mest hensigtsmæssige lokalisering af produktions- og servicevirksomheder i de ydre dele af hovedstadsmetropolens og offentlige aktørers optimale regionale føring af trafik-, forsynings-, kommunikations- og spildevandslinjer i samme områder.

Med privatbilens store udbredelse måtte det ruralt baserede bi- og landevejsnet til og fra sommerhusbyerne i den første efterkrigstid samtidig bære den større trafik, som disse skabte i sommerperioden og weekends. Da installation af wc, bad og elektrisk opvarmning og husholdningsudstyr i sommerhus blev udbredt, bidrog hovedstadsmetropolens sommerhusbyer samtidig til den regionale efterspørgsel på vand og energi, og udledte betydelige spildevandsmængder i forhold til de omgivende landdistrikter, hvis spildevandsafledningsforhold ofte var yderst primitive. Med sommerhusbyernes betydelige befolkningskoncentration i sommer- og fritidsperioder ydede de endelig et pres på de ydre amtskommuners stadig provinsielt organiserede sygehusvæsen.

Selv om der i den sidste efterkrigstid alene opførtes yderligere sommerhuse inden for hovedstadsmetropolens eksisterende sommerhusbyer, bidrog de ved indgangen til denne periode forsat med det sæt af barrierer for varers, tjenesters, arbejdskraftens og kapitalens interaktion i hovedstadsmetropolens, der blev overlejet fra den første efterkrigstidsperiode, og medvirkede til de meget betydelige regionale udfordringer for hovedstadsmetropolens funktionalitet som en byregion. Hertil føjede sig, at mange ældre sommerhusbyer med deres meget betydelige omfang og moderne sommerhusbyggeri havde mistet deres egenart og

karakter af et regionalt rekreativt ferie- og fritidsbomiljø. Et forhold, der rummede en latent risiko for udstykning til yderligere sommerhusbyer og dermed yderligere sommerhusbyspredning med dertil hørende andre regionale udfordringer.

En udviklingstendens, der i den sidste efterkrigstid samtidig understøttedes af den stadig mere udbredte helårsbeboelse i sommerhusbyer, der fulgte med tidens større gruppe af pensionister og økonomiske lavvækst. Med den mere udbredte helårsbeboelse i disse sommerhusbyer var der en risiko for, at disse over tid forvandlede til bydannelser svarende hovedstadsmetropolens øvrige pendlersatellitbyer, hvilket ville reducere mængden af regionale byområder til rekreativ fritidsbeboelse og underminere sommerhusbyens karakter og hidtidige fællesanlæg skabt for et rekreativt fritidsliv. En udvikling, der ikke alene ville føre til meget betydelige og kostbare kommunale udgifter til udbygninger af forsynings og spildevandsanlæg og velfærdsydelser og- tilbud, men også ville lægge pres på hovedstadsmetropolens tilbageværende rekreative områder og skabe behov for udlæg af yderlige sommerhusbyer med deraf følgende regionsudfordringer.

Velfærdstatens aktionsfelt

Som andre af mellem- og efterkrigstidens regionale udfordringer for interaktionen i hovedstadsmetropolen og dermed for dens funktionalitet som en byregion, kom den vedvarende sommerhusbyspredning i mellem- og efterkrigstidsperioden tillige i konflikt med den fremvoksende velfærdstats forudsætninger og præmisser.

Med de barrierer, som sommerhusbyspredningen var med til at lægge for kapitalens mest rationelle investeringer og offentlige aktørers linjeføring og konkrete udlæg af regionale trafik-, forsynings-, kommunikations- og spildevandslinjer, blev også denne form for byspredning kritisk i forhold til den økonomiske vækst, der var forudsætningen for statsformen. Mest kritisk blev sommerhusbyernes udbredelse i det åbne land, ødelæggelser af dettes kultur- og naturhistoriske værdier og afspærring og reduktion af tilgængelige rekreative områder for almenheden.

Med den øgede fritid, der opnåedes i mellem- og efterkrigstiden, fik den kultur- og fritidspolitiske søjle i velfærdstatens social sikrende og økonomisk omfordelende velfærdssystem til formål at skabe lige adgang til kultur- og fritidstilbud for alle samfundslag. Centralt blev her bestræbelserne for at bidrage til de brede samfundslags fysiske og intellektuelles højnelse bl.a. gennem forskellige former for friluftsliv i også fjernere rekreative områder, som det kollektive trafiknet og siden motoriserede individuelle køretøjer gav mulighed for at nå ud til.

Det være sig i form af den enkeltes udfoldelse i rekreative områder eller mere organiseret på de arealer for kolonihaver, lejrspport og senere campingpladser og almennyttige feriecentret, som velfærdstaten gennem betydelige rekreative arealdispositioner søgte at skabe de basale rammebetingelserne for. Bestræbelser for at fremme vilkårene almenhedens friluftsliv, der i mellem- og efterkrigstiden kom i et stadig større modsætningsforhold til de mere velbjergedes individuelle sommerhuse, der repræsenterede den mest arealekstensive fritidsbosætningsform, som samtidig afspærrede eller inddrog stadig større dele af de knappe rekreative arealressourcer, der stod til rådighed for hele hovedstadsmetropolens stadig større befolkning. Mellem- og efterkrigstidens sommerhusbyspredningen i hovedstadsmetropolens åbne land, blev dermed et af de mange områder, hvor velfærdstatens stadig mere universalistiske sigte kom i skærpet konflikt med liberalistisk tænkningens hensyn til individets frie og ubundne udfoldelse.

Politisk-administrative rammevilkår

I forhold håndteringen af den samlede buket af regionsudfordringer for hovedstadsmetropolens funktion som en byregion, som dens sommerbydannelsen tillige bidrog til, udgjorde dens politisk-administrative rammestruktur i sig selv en regional udfordring.

Denne omfattede således gennem mellemkrigstiden, 40'erne og den første efterkrigstid på primærkommunalt niveau: De to købstadskommunalt organiserede hovedstadskommuner, forstadskommuner, først med sognekommunal og fra 1952 md semikøbstadskommunal status, og i det omgivende opland sogne- og købstadskommuner. Mens disse kommuner, der alt afhængig af kommunal status alene kunne agere primærkommunalt, og for købstadskommunernes vedkommende tillige amtskommunalt, indenfor for disses kommunegrænser, havde hovedstadsmetropolens tre amtskommuner, som amtskommunerne i resten af landet, inden for de amtskommunale grænser muligheder for at agere mere regionalt.

Da amtskommunernes tillagte regionale ressource var snævert, og ikke stod i forhold de regionale udfordringer, som kendetegnede mellemkrigstidens, 40'ernes og den første efterkrigstids hovedstadsmetropolen, og da det samtidig ikke lykkedes at forandre den kommunale rammestruktur i forhold hertil, enten i form af én metropolkommune eller et regionskommunalt overgang for hele metropolen, blev løsningen af dens regionsudfordringer overladt til Københavns Kommunes, fælleskommunale eller enkeltvis statslige løsninger. Det gjaldt regional byspredning, fordeling af bebyggelsesarter, beskyttelse af og almen tilgang til det åbne oplands naturværdier, trafiklinjeføring, kollektiv trafikdrift, forsyning, spildevandshåndtering, sygehusdrift m.m.

Regionale planlægnings- og reguleringsopgaver, hvis håndtering af mange offentlige aktører på én og samme tid ikke kunne undgå at få en fragmenteret og ukoordineret karakter, der tillige kom til at kendetegne den måde sommerhusbydannelsen, som en regional udfordring blev løst på. Først med dannelsen af Hovedstadsrådet i 1974 skabtes et regionalkommunalt organ, der i langt højere grad kunne tilvejebringe regionale rammebetingelser for hovedstadsmetropolens funktion som en byregion, og dermed inddæmme de regionale udfordringer, der fulgte med dens sommerhusbydannelser.

Kapitel 6

Regionale planløsninger og reguleringer

Bogen har ved empirisk-historiske analyser med udgangspunkt i hovedspørgsmål D dokumenteret, hvorledes offentlige myndigheder i mellem- og efterkrigstiden forsøgte at håndtere de regionale udfordringer for hovedstadsmetropolens udvikling som en byregion, som sommerhusbyerne genererede i perioden. Dispositioner, der fortrinsvis og først orienterede sig mod de konsekvenser for den almene rekreative anvendelse af det åbne land, som den konstant stigende sommerhusbyspredning fik, men først sent i de perioden tillige kom til at omfatte de øvrige regionale udfordringer, der udsprang af denne byspredning, og som samtidig medførte betydelige gener for ferie- og weekendopholdene i sommerhusbyerne.

Den regionale sommerhusbyspredningen

I forhold til de stadig flere større pres som mellem- og efterkrigstidens sommerhusbyer skabte hovedstadsmetropolens åbne land har afhandlingen påvist at offentlige myndigheder i perioden forsøgte at inddæmme denne udfordring først gennem fragmentariske fredningsplandispositioner, siden via mere gennemgående plangreb af samme karakter, for til sidst at integrerede denne regionsudfordring sammen med byregionens øvrige i en samlet og helhedsorienteret regions- og sektorplanlægning:

Beskedne planresultater

Med den planløse byspredning og fordeling af bebyggelsesarterne slog hovedstadskommunerne, senere nogle af forstadskommunerne og efterhånden nogle større købstadstæder fra omkring århundredskiftet ind på en stadig mere gennemgribende lokal bebyggelsesplanlægning. Plangreb, der samme med den første offentlig byggestøtte til socialt boligbyggeri og huslejeregulering allerede fra tiden omkring første verdenskrig og gennem det meste af mellemkrigstiden indgik som det centrale element i den fremvoksende velfærdsstats forsøg på skabe mere velordnede bysamfund af hensyn til den økonomiske vækst og den brede befolknings bolig- og levevilkår. Det blev dog først gennem en række bolig- og byggelovpakker i slutningen af 30'erne, at disse dispositioner samledes og udvidedes i form af nye byggestøtteordninger, et totalt huslejestop, huslejetilskud til mindre bemidlede, lovgivning om boligsyn og saneringer, en særlig københavnsk byggelov samt en landsdækkende lov om byplanlægning og betydelige forandringer af naturfredningsloven fra 1917.

Mens byplanloven alene muliggjorde kommunal byplanlægning inden for hver købstadskommune og sognekommune med bymæssig bebyggelse med mere end 1.000 indbygger, var den forandrede naturfredningslov den første lov, der rummede regionale planbeføjelser, som rakte ud over de relativt begrænsede amtskommunale beføjelser, der var tillagt landets amts- og købstadskommuner. Af hensyn til bevaring og almen rekreativ adgang til naturområder, skulle statslige regionale fredningsplanudvalg udarbejde fredningsplaner med udkast til arealer, der skulle fredes eller på anden måde offentlig erhverves og siden finansieres af staten, de stedlige amtskommuner eller eventuelt fjernere beliggende købstadskommuner, for hvis befolkning sådanne arealer ville have særlig interesse.

Da der som følge af den regionale byspredning i hovedstadsmetropolen i slutningen af 20'erne var nedsat et egnsplanudvalg, der skulle udarbejde en egnsplan for hele metropolen byregionen, da dennes arbejde i lyset af den almene rekreative naturadgang, som allerede på dette tidspunkt indgik i velfærdsstatens kultur- og fritidssøjle, var sporet i den retning, forelå allerede i 1936 den såkaldte grønne betænkning. Betænkningen blev ikke blot afgørende for forandringerne i naturfredningslovgivningen, men kom samtidig til at danne arbejdsgrundlaget for det fredningsplanudvalg, der i 1940 fremlagde en samlet fredningsplan for hovedstadsmetropolens daværende område og nærmest opland.

Op gennem 40'erne og i de første år af det følgende tiår fik fredningsplanen via fredninger og andre fællesoffentlige jorderhvervelser sikret meget betydelige almenrekreative områder i hovedstadsmetropolens daværende Nord- og Nordvestegn og her og ned langs Køge Bugt lagt begrænsninger for yderligere helsårs- og sommerhusbyggeri. Selv om der hermed blev sat en bremse for yderligere sommerhusbyspredning i det ene af metropolens sommerhusbybælter, som Køge Bugts-området udgjorde, stod de øvrige af dens sommerhusbyer udenfor 1940-fredningsplanens rammer. Det drejede sig om sommerhusbybæltet ved Kattegatkysten, de øvrige sommerhusenklaver og- bebyggelser og andre kystnæreområder, der havde potentiale til senere at udvikle sig til store sommerhusbyer.

I lyset af at hovedparten af sognekommunerne med disse sommerhusbyer og- bebyggelser ikke var byplanpligtige, eller frivilligt efter 1938-byplanloven ikke havde udarbejdet en dispositionsplan for kommunens planmæssige udvikling, var der således op gennem hele mellemkrigstiden og 40'erne, på nær 1937-naturfredningsloven mindste afstand til kyst- og skovområder på henholdsvis 100 og 300 m, frit slag for sommerhusbyggeri og dannelse af sommerhusbyer.

Fredningsplanlægning

Selv om der i den første efterkrigstid på grundlag af egnsplanskitser, Fingerplanen fra 1948 samt Principskitsen og Første Etapeplanen fra starten af 60'erne, gennem hovedstadsmetropolens byudviklingsudvalg, disses byudviklingsplaner og deltagelse i det regionalt koordinerende byplanarbejde, blev lagt rammer for den regionale byspredning og fordeling af fordeling af bebyggelsesarterne i de bymæssigt bebyggede dele af hovedstadsmetropolen, kom periodens meget omfattede regionale sommerhusbyspredning i metropolens ydre opland i hovedsagen til at stå uden for denne form for egnsplanlægning. Sommerhusbyerne henregnedes således til hovedstadsmetropolens ydre rekreative områder, som egnsplanlægningen ganske vist lagde meget overordnede rammer for, men hvis nærmere planlægning blev overladt til de myndigheder, der tillagdes beføjelser efter naturfredningsloven og anden lovgivning.

Det blev dog først efter 50'ernes voksende fjernere forstadsdannelser og de samtidig stadig mere udbredte sommerhusbydannelserne i den ydre del af hovedstadsmetropolen, at deraf følgende forandringer i hovedstadsmetropolens åbne ydre opland for alvor kom så meget i konflikt med velfærdsstatens kultur- fritidspolitiske søjle, at regional planlægning af anvendelse og beskyttelse af det åbne land for alvor kom i spil. Med en ændring af fredningsloven i 1959 udvides hovedstadsmetropolens hidtidige fredningsplanudvalg, på samme tid som der oprettedes tilsvarende udvalg i resten af landet, til at omfatte samtlige dele af de ydre amtskommuner, og året efter gennemførtes med landsbyggeloven visse regionale planbeføjelser.

Efter landsbyggeloven skulle amtskommunerne i sognekommuner, der ikke var omfattet af en fredningsplan godkende udstykningssager og- planer i det åbne land, og i sognekommuner, der ikke var byplan- og bygningsvedtægtspligtige, tillige godkende alle bebyggelser. Beføjelser, der med ændringen i naturfredningsloven suppleredes med, at nye bygninger i det åbne land, der lå uden for kommende fredningsplaners områder eller et byudviklingsområde, kun måtte opføres efter det stedlige fredningsplanudvalgs tilladelse. Størst betydning for inddæmningen af sommerhusbyspredningen i hovedstadsmetropolen fik dog de fredningsplandispositioner, der udgik fra dens fredningsplanudvalg.

For at hindre, at sommerhusbybæltet ved Kattegat afspærrede yderligere dele af kysten, og trængte for langt ind i baglandet, der ikke var underlagt en byudviklingsplan, udarbejde fredningsplanudvalget med dette sigte, og fik efterfølgende godkendt, en fredningsplan, der omfattede hele kystlinjen og et bredt bælte ind i det bagved liggende landområde. For yderligere at sikre adgangen til strandene og naturoplevelser for almenheden, lagde planen desuden op til dannelsen af grønne kiler fra oplandet og ned mod kystlinjen. I forhold til denne

fredningsplan frededes eller erhvervedes til offentlige eje efterfølgende de tilbageværende friarealer ved og grønne kiler frem til kystområdet samt områder længere inde i landet og omkring og mellem Arresø og Esrum Sø. Et omfattende fredningsplanarbejde, der op gennem 60'erne og i den sidste efterkrigstid hindrede en forsat vilkårlig spredning af Kattegatkystens sommerhusbybælte.

Ud over denne betydelige landvinding udarbejdede fredningsplanudvalget forslag til fredningsplaner for Hornsherred, Roskilde Fjords østlige kystområde og de syd for Hornsherred liggende vidstrakte skovrige områder på Midsjælland. De to skitserede fredningsplanområder lå enten helt uden for hovedstadsmetropolens byudviklingsområder eller blev sent en del af disse, men opnåede ikke Overfredningsnævnets godkendelse. Selvom spredningen af sommerhusbyerne i Hornsherred og landområder ved østsiden af Roskilde Fjord dermed ikke blev forhindret, kom fredningsplansforslagene til at danne grundlag for en række store sammenhængende fredninger og offentlige rekreative arealerhvervelser i begge områder og mellem Køge og Ringsted, hvorved videre sommerhusbyspredning på fredede eller offentligt erhvervede områder dermed blev umuliggjort. Dispositioner, der medførte, at sommerhusbyerne i Hornsherred og kystbæltet ved Roskilde Fjords nord- og østside blev afgrænset til større sammenhængende, men fra hinanden adskilte bydannelser, der ikke flød sammen som det sommerhusbybælte, der kendetegnede Kattegatkysten.

Regions- og sektorplanlægning

Som en udløber af 1970-kommunalreformen oprettedes efter dennes grundprincip om "én by, én kommune" for hele hovedstadsmetropolens i 1974 et regionalkommunalt organ i form af Hovedstadsrådet, der over de primær- og amtskommunalt agerende hovedstadskommuner og de stedlige primær- og amtskommunerne skulle tilvejebringe størsteparten af de regionale rammebetingelser for metropolens funktion som en byregion. I form af regionplanlægning, der ud over de overordnede planrammer og -mål for regional byspredning og fordeling af bebyggelsesarter, skulle rumme de fysiske dimensioner af den sektorplanlægning, der i resten af landet tillagdes amtskommunerne, men i hovedstadsmetropolens Hovedstadsrådet. Sektorplanlægningen blev en af de nye styringsformer, der blev en del af kommunalreformens overførelse af hovedparten af velfærdstatens opgaver til primærkommunerne og særlig amtskommunerne. I Hovedstadsrådets sektorplanlægning indgik rene planlægningsopgaver for så vidt vejtrafik, el- og fjernvarmeforsyning, sygehusområdet og visse miljøområder, mens der til vandforsynings- og spildevandsafledningsplanlægningen knyttedes særlige godkendelses- og tilsynsopgaver. For så vidt den kollektive trafik fik rådet både plan- og driftsopgaver.

Af Hovedstadsrådets sektorplanopgaver blev den regionale anvendelse af hovedstadsmetropolens det åbne land en af de mest centrale. Ud over en nærmere afgræsning af dets erhvervsmæssige anvendelse til råstofudvinding og land- og skovbrug, blev sigtet med Hovedstadsrådets planlægning for det åbne land at afstikke rammer for regionale udlæg af bevaringsværdige meget omfattede natur- og kulturlandskabsområder og almenrekreative områder både i de førnævnte områder og uden for disse. I den for kommunerne bindende planlægning udlagde Hovedstadsrådet i den indre del af hovedstadsmetropolens radikalt og koncentrisk liggende almene nærrekreative områder til daglig brug og udenfor i det ydre åbne opland meget vidtstrakte almene fjernrekreative landskaber til brug i weekends og ferier. Dermed funktionelt forskelligartede rekreative områder, hvori Hovedstadsrådets sektorplanlægning efter disses funktion udlagde forskellige former for arealintensiv fritidsbosætning for den bredere befolkning så som kolonihaver, campingpladser, feriecentre og -byer, udlejningshytter og havneanlæg for mindre lystbåde.

I forhold til de almene samfundsinteresser, der knyttede sig til den bagvedliggende statslige rekreative politik, som udmøntedes i Hovedstadsrådets sektorplanlægning for det åbne land, udgjorde hovedstadsmetropolens omfattende sommerhusbyspredning og de individuelle fritids- og friluftinteresser, denne var udtryk for, et kritisk modsætningsforhold. Sommerhusbyerne havde tidligere bredt sig over betydelige kyststrækninger med tilhørende baglande og med store arealkrav til

huse og haveanlæg og den relativt begrænsede benyttelse i weekend- og ferieperiode af en familie, var sommerhuset en arealekstensiv fritidsbosætningsform for 10 procent af befolkningen, der lagde beslag på betydelige dele af det åbne land, som var til rådighed for rekreativ benyttelse af de resterende 90 procent af befolkningen.

Da denne signifikante ulighed i mulighederne for et rekreativt friluftsliv ville blive forstærket yderligere ved en forsat sommerhusbyspredning, og da det regeringsbærende socialdemokrati op gennem 70'erne samtidig entydigt tilkendegav, at denne byspredning måtte standses for, at den del af befolkningen, der ikke havde råd til et sommerhus eller hotelophold, kunne få adgang til de stadig mere knappe rekreative ressourcer i det åbne land, blev modsætningsforholdet mellem den individuelle friluftsbosætningsform, som sommerhusbyerne var udtryk for, og velfærdsstatens hensyn til brede samfundslags mulighed for at udleve et friluftsliv i rekreative områder og eventuelt at fritidsbosætte sig i samme områder, tilspidset. Ud fra velfærdssystemets kultur- og fritidssøjle og den rekreative politik, der i 70'erne blev indlejret heri, valgte velfærdsstaten i dette spændingsfelt endegyldigt at prioritere de almene friluftshensyn højere end de individuelle.

I form af sommerhusloven fra 1972 og cirkulærer fra slutningen af 70'erne og de første år af det efterfølgende årti, der gennemførte et midlertidigt stop for udlæg af yderlige sommerhusbyer, siden forhindrede yderlige sommerhusbyggeri i baglandet til kysterne, fastlagde, at nye sommerhusbyer ikke måtte komme til at danne kæder af sådanne bebyggelser op til de kystnære områder, og henviste disse til område længere inde i baglandet. Endelig blev der fra centralstatsligt hold lagt op til, at ubebyggede dele af eksisterende sommerhusbyer omdannedes til mindre arealkrævende fritidsbosætningsformål så som campingpladser, feriebyer, feriecentre m.m. Fritidsbosætningsformer, der ad den vej eller gennem planindgreb eller offentlig jorderhvervelser kunne udgøre et alternativ til sommerhuset, og stilles til rådighed for de samfundslag, der økonomiske ikke magtede erhvervelse og besiddelse af et en sådan fritidsbolig.

Med disse bestemmelser og retningslinjer lagdes centrale pejlemærker for Hovedstadsrådets, og i resten af landet amtskommunernes, håndtering af sommerhusbyspredningen i forhold til de præmisser, som den statslige rekreative politik havde lagt for rådets sektorplanlægning for det åbne lands anvendelse. Herved kom den regionale sommerhusplanlægning til at udgøre et integreret hele i Hovedstadsrådets samlede sektorplanlægning for det åbne lands erhvervsmæssige, natur- og kulturbeskyttende og rekreative arealanvendelse. Herunder udlæg af alternative og mere arealintensive fritidsbosætningsformer, der kunne anvendes af et relativt større befolkningsvolumen end de arealekstensive sommerhusbyer.

Som følge af de særlige regionsudfordringer, der knyttede sig til hovedstadsmetropolens sommerhusbyspredning og de knappe arealressourcer til både erhvervsmæssig og rekreativ udnyttelse af det åbne land, gennemførte Hovedstadsrådet op gennem 70'erne og i det efterfølgende årti en langt mere restriktiv sommerhusbyplanlægning end amtskommunerne i resten af landet. Allerede ved Hovedstadsrådets og senere Miljøministeriets godkendelse af Regionsplan 1973, der udgjorde fundamentet for regionsplanlægningen i den sidste efterkrigstid, indgik her et bindende forbud mod forsat sommerhusbyspredning omfattede såvel udbygning af eksisterende som udlæg af nye sommerhusbyer. Forbuddet opretholdtes i hele Hovedstadsrådets funktionsperiode i dettes sommerhusbyplanlægning, som tillige kom til at rumme restriktioner for eksisterende sommerhusbyers overgang til byzone og helårsbeboelse og andet byggeri i det åbne land og kystområder.

Hovedstadsrådets sommerhusbyplanlægning udstak således i tre km brede kystnære zoner bestemmelser om, at der her ikke etableredes nye anlæg eller opføres nogen form for nybebyggelse eller gennemføres udvidelse af eksisterende anlæg og bebyggelse til ferie- og fritidsformål med udtagelse af etablering af mindre feriecentre, mindre udvidelse af eksisterende feriecentre, campingpladser og lystbådehavneanlæg. For at fremme tilsvarende fritidsbosætningsformer lagde Hovedstadsrådet begrænsninger for yderlige udstykning og bebyggelse i ubebyggede dele af eksisterende sommerhusbyer og udpegede blandt disse først ni og siden seks nærmere fastlagte

områder, der kunne overgå til mindre arealekstensiv fritidsbosættelse så som campingpladser, feriebyer og vandrehjem. Områder, der således supplerede de udlæg af kolonihaveområder, campingpladser og lysbådshavn anlæg, der indgik i Hovedstadsrådets samlede sektorplan for det åbne lands arealanvendelse.

Sommerhusbyerne og de øvrige regionsudfordringer

Mens hovedstadsmetropolens sommerhusbyspredning i mellemkrigstiden og den første efterkrigstid alene havde givet anledning til naturbeskyttende og almenrekreative dispositioner i den åbne land, kom den sidste efterkrigstids sektorplanlægning udover sommehusbyplanlægningen tillige til at omfatte de øvrige regionale udfordringer, der udsprang af denne byspredning og de øvrige af hovedstadsmetropolens regionsudfordringer, som samtidig medførte betydelige gener for ferie- og weekendopholdene i sommerhusbyerne.

Regionaltrafikken

Selv om Holbæk- og Helsingørmotorvejene færdiggjordes i fuld udstrækning i den første del af 70'erne og dermed sikrede en højklasset forbindelse frem mod sommerhusbyerne i den sydlige del af Hornsherred og den østlige del af sommehusbybæltet ved Kattegat, skabte den sidste efterkrigstid beskæring af 60'erne store motorvejsplaner betydelige vejtrafikale udfordringer i forstadsbåndet langs den ydre del af Frederikssundsbanen og i det nordligste Nordsjælland. Netop, der hvor den sidste efterkrigstid by- og befolkningstilvækst i hovedstadsmetropolen fandt sted og samtidig der, hvor trafikpresset forstærkedes i ferieperioderne og weekends som følge af de store sommerhusbyer i den nordlige del af Hornsherred, ved Roskilde Fjords nord- og østkyst og de øvrige dele af Kattegatkysten.

Udfordringer, som hovedstadsmetropolens ydre amtskommuner og staten i den sidste efterkrigstid forsøgte at inddæmme ud fra Hovedstadsrådets trafikplanlægning. I stedet for helt at opgive Hillerødmotorvejens videre nordlige forløb, blev den i stedet udlagt som trafikmotorvej fra Allerød til lige syd for Helsingø og Græsted, hvorved der skabtes forbedrede vejforbindelser til de fleste pendlersatellitbyer i det nordligste Nordsjælland og hovedparten af den øvrige del af sommerhusbybæltet ved Kattegatkysten. Af betydning for vejtrafikken hertil og til pendlersatellitbyer og sommerhusbyerne i den øvrige del af hovedstadsmetropolens ydre åbne opland blev tillige amtskommunernes udvidelse af både radiale og tværgående landeveje. Selv om disse vejanlæg samlet ikke stod mål med den stadig større biltrafik i hovedstadsmetrolen ydre del, opnåedes der i den sidste efterkrigstid en signifikant forbedring af de regionale vejforbindelser til og fra metropolens sommerhusbyer og tillige til dens øvrige rekreative områder.

Skønt Hovedstadsrådets kollektive trafikplanlægning og- drift fik tyngdepunkt i den indre del af hovedstadsmetropolen, søgte HT i metropolens ydre åbne opland, hvor både satellit- og sommerbyerne var lokaliseret til, her at udvide både sidebane- og busdriften og at opnå en fuld integration af samtlige buslinjer, disses forbindelse med hinanden og med S-, regional- og sidebanerne, således at hele hovedstadsmetropolen opnåede en samlet langt større kollektiv trafikalsammenhængskraft. Således nyudlagdes lange radiale regionsbuslinjer fra de mere centrale dele af hovedstadsmetropolen, samtidig med at flere lag af regionale tværgående busforbindelser mellem destinationer i metropolen yderområder forstærkedes med en lagt hyppigere og sammenhængende drift eller helt nye ruter.

Fra de ydre S-banestationer og fra købstadsstationerne, hvorfra der var hurtig S- og regiontogsforbindelse til hovedstadsmetropolens indre dele og selve hovedstaden, udlagde HT desuden et større net af buslinjer til de mere rurale oplande, der sammen med opgraderingen af driften af sidebanerne i samme oplande skabte en stærkt forbedret kollektiv trafik i disse dele af metropolen med hurtigere og hyppigere forbindelser herfra til hovedstadsmetropolens mere centrale dele. Ude i de rurale oplande udlagdes tillige et mere forgrenet lokalt busnet mellem de små bysamfund, herunder sommerhusbyerne, og ud til de regionale udflugtsmål, som indgik i regionsplans oplevelsesrige landskaber. Samlet satte den sidste efterkrigstids

signifikante opgradering af hovedstadsmetropolens kollektive trafikbetjening sig også igennem i dens ydre del, hvorved der også for dem der var henvist til den kollektive trafik, opnåedes en langt bedre tilgængelighed til metropolens sommerhusbyer og rekreative områder.

Regionalforsyning

På trods af sommerhusbyernes beliggenhed i hovedstadsmetropolens ydre åbne opland blev de også i et vist, men mindre, omfang berørt af Hovedstadsrådets sektorplanlægning på det regionale forsyningsområde. Ned gennem Hornsherred og mellem halvøens østlige og vestlige sommerhusbyer opsattes således en 400 kv højspændingsmasteføring fra Kyndbyværket med videre forbindelse til Asnæsværket ved Kalundborg Fjord. Til gengæld udgik af Hovedstadsrådets elforsyningsplanlægning et atomkraftværk ved Sømmer på Hornsherreds vestside, der med de særlig indskrænkning i arealanvendelsen i en radius af 10 km fra værket ville have haft katastrofale konsekvenser for en betydelig del af halvøens sommerhusbyer. For sommerhusbyerne elektricitetsforsyning fik disse regionale dispositioner ikke betydning, da denne lokalforsyning blev varetaget af NESA, og stod uden for Hovedstadsrådets sektorplanlægning i henseende til føring af regionale forsyningslinjer.

Inden for det forsyningsmæssige sektorplanområde opnåede Hovedstadsrådet de mest vidtrækkende resultater for så vidt varmforsyningsplanlægning. Denne rykkede dog først sent ud til de yderste dele af hovedstadsmetropolens, og her blev alene sommerhusbydelenene af Gilleleje og sommerhusbyen Ejby Strand i Hornsherred omfattet af henholdsvis fiskerlejets og den tæt ved liggende landbys lokale fjernvarmenet. Mens andre sommerhusbyer i et vist omfang tilsluttedes det regionale naturgasforsyningsnet, kom størsteparten af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer til at indgå i de af Hovedstadsrådet udpegede områder for individuel opvarmning, hvortil der knyttedes bestemmelser om eventuelle mere miljørigtige omlægninger i form af anvendelse af alternative energikilder som træbrænde, flis, briketter, halm og biogas.

Selv om de dele af hovedstadsmetropolens åbne land, hvor sommerhusbyerne var lokaliseret til, lå uden for Københavns Kommunes og Sjælsø-værkets vandmonopol, og kommunerne dermed var selvforsynende med vand, fik Hovedstadsrådets regionale vandindvindingsplanlægning her en vis indflydelse. Kommunerens stedlige vandingsvindingsvolumen og vandpriser ansattes således i denne sektorplanlægning, der tillige udpegede områder, hvor der ikke måtte gives nye vandindvindingsstilladelser, og eksisterende vandindvindingsstilladelser ikke kunne udvides. Disse udgjorde såkaldte kerneområder og spredningskorridorer for plante- og dyreliv og særlige naturområder, hvor der af hensyn til vandgennemstrømningen i vådområder og dermed af hensyn til plante- og dyrelivet ikke måtte foretage yderligere vandindvinding.

I de områder hvor sommerhusebyerne var lokaliseret, gjaldt disse bestemmelser i det nordligste dele af Hornsherred, et midt liggende strøg på halvåen og i dens sydligste del samt områder i kystbaglandet ved dele af både Kattegatkysten og østsiden af Roskilde Fjord. Kommuner, der her ikke kunne indvinde tilstrækkelig vand på eget område, indgik efter Hovedstadsrådets anvisninger og medvirken leveringsaftaler med nabokommunerne. Med sin vandindvindingsplanlægning sikrede Hovedstadsrådet dermed, at den del af sommerhusbyernes vandforsyning, der kom fra kommunale vandværker, var tilstrækkelig uden, at den belastede de knappe grundvandsforekomster og det naturmiljø, der stod centralt rådets sektorplanlægning af det åbne land anvendelse.

De regionale miljøudfordringer

Mens betydelige del af hovedstadsmetropolens indre dele opnåede fælleskommunale spildevandsordninger med afskærende og dermed samlede kloaksystemer på tværs af kommunegrænserne og få samlede udledninger til kemisk-biologiske rensningsanlæg, opnåedes sådanne ordninger kun i en række tilfælde i metropolens ydre åbne land. I slutningen af 70'erne sluttede Køge og Skovbo kommuner sig sammen om en fælles udledning via I/S Køge-egnens Rensningsanlæg i Køge, ligesom der gennemførtes en samlet udledning fra hele Vallø Kommune. Herudover etablerede Helsingør Kommune med udløb i Øresund og Kattegat tre afledningssystemer med biologisk rensning af spildevandet fra Helsingør by, Espergærde, Hornbæk og Hellebæk. Tilsvarende tilvejebragte Frederiksværk

Kommune samtidig en samlet kemisk-biologisk rensed udledning i Kattegat. Spildevandudledning fra kommuner med sommerhusbyer på Nordstevns, på den østlige og vestlige del af Kattegatkysten og ved den nordlige del af Roskilde Fjord østside fik på den måde efter samtidens målestok fuldt tilfredsstillende spildevandsafledning.

I de øvrige dele af den ydre del af hovedstadsmetropolen forsøgte Hovedstadsrådet ad en række omgange forgæves at få etableret fælleskommunale afledningsordninger. Dog formåede rådsforvaltningen ved godkendelse af lokalkommunale spildevandsplaner at tilvejebringe mere ordnede forhold via forbud mod udledning af urensed spildevand og krav om nedlæggelse af mekaniske rensningsanlæg, etablering af decentral biologisk-kemisk rensning af spildevandet og en samling af de mange afløb til et mindre antal udledningssteder opnået gennem lokale afskærende kloaksystemer. Foranstaltninger, der førte til, at vandkvaliteten i sø-, å- og kystområde også i og omkring hovedstadsmetropolens sommerhusbyer blev højnet i betydelig grad i forhold til de uacceptable tilstande, der her mange steder gjorde sig gældende i starten af perioden.

For så vidt den regionale affaldshåndtering blev hovedstadsmetropolens sommerhusbyer tillige omfattet af Hovedstadsrådets øvrige miljøsektorplanlægning –og tilsyn. Med mindre forbrændingsanlæg i Gilleleje og Frederikssund var det fælleskommunale affaldshåndteringselskab I/S AFAV blevet oprettet i midten af 70´erne og betjente med lossepladser i Frederiksværk og Græsted-Gilleleje kommuner i de nordligste og vestlige dele af Nordsjælland. Med tillæg af Skibby Kommune til I/S AFAV's betjeningsområde og Bramsnæs Kommune til I/S KARA's, der med udgangspunkt i forbrændingsanlægget i Roskilde operede i den ydre sydlige del af hovedstadsmetropolen, blev samtlige af hovedstadsmetropolens sommerhusbyer i den sidste efterkrigstid også omfattet af den regionale affaldshåndteringsordning, som Hovedstadsrådet lagde de regionale rammer for i hele metropolen.

Det regionale sygehusstilbud

Som følge af beliggenheden i den ydre del af hovedstadsmetropolen havde dens sommerhusbyer været henvist til de to ydre amtskommuners mere provinsorganiserede sygehuse. En organisationsform, der allerede i den første efterkrigstid blev udfordret af, at hovedstadsmetropolens forstadsbælter rykkede længere ud metropolens opland, byvæksten i købstæderne i købstadsringen og dannelsen af flere og stadig større pendlersatellitbyer, men også af det store befolkningsvolumen i sommerhusbyerne i ferieperioder og weekend.

For at imødegå disse udfordringer opførte Frederiksborg Amtskommune allerede i 1976 et nyt sygehus i Helsingør, mens det lille og gamle amts- og bysygehus i Frederikssund i 1985 erstattedes med et nyt og langt større sygehus. Sammen med en nyopført stor sengebygning på centralsygehuset i Hillerød kunne Frederiksborg Amtskommunes således opdele sit område i de tre optageområder og opnå en i vid udstrækning selvforsyning for så vidt sygehusemæssige lokalfunktioner og en betydelig samlet forøgelse af mængden af sengepladser. En tilsvarende oprustning af sygehusvæsned kom tillige til at omfatte Roskilde Amtskommune i form af en ny senge- og behandlingsfløj på sygehuset i Roskilde og et helt nyt sygehus i Køge. Herved opnåedes en højere grad af selvforsyning med lokale sygehusfunktioner, en opdeling af amtskommunens område i lokale optageområder og en meget betydelig forøgelse af antallet af sengepladser.

Det samlede planresultatet

I forhold til de regionale udfordringer, der fulgte af hovedstadsmetropolens stadig mere omfattende sommerhusbydannelse i mellem- og efterkrigstiden, sigtede offentlige myndigheders dispositioner i hele perioden fortrinsvis mod en inddæmning af sommerhusbyspredningen i forhold til de almene velfærdstatslige interesser, der knyttede sig til det åbne lands beskyttelse og almene rekreative anvendelse. Det blev dog først med 1940-fredningsplanen, at disse interesser i løbet af 40´- og 50´erne satte sig igennem i den indre

del af hovedstadsmetropolen i form af tilvejebringelse af betydelige rekreative områder på Nord- og Nordvestegnen og ved Køge Bugt. Selv om det dermed lykkedes at dæmme op for en yderligere udbredelse af sommerhusbybæltet ved Køge Bugt og væksten i mindre sommerhusenklaver andre steder i hovedstadsmetropolens indre del, fortsatte den øvrige sommerhusbyspredning i perioden uden nogen form for regionale begrænsning i metropolens ydre åbne opland.

Ganske vist tilvejebragtes med 60'ernes udvidede fredningsplanlægning betydelige rekreative områder i hovedstadsmetropolens åbne land og en samtidig større regional afgrænsning af sommerhusbyspredningen, men disse dispositioner kom for sent, da sommerhusbydannelserne ikke blot i mellemkrigstiden og 40'erne, men navnlig i 50'erne og i de første år af det efterfølgende årti havde nået at sprede sig langs de mest attraktive kyststrækninger og mange steder dybt ind i det bagvedliggende opland. Til skade for de dér meget betydelige kyst- og landskabsværdier og for brede befolkningslags adgang til det fjernere rekreative friluftsliv i skov og ved strand, som velfærdsstatens kultur- og fritidspolitik tillige prioriterede højt.

I forhold til denne prioritering kom den sidste efterkrigstid til at udgøre et signifikant vendepunkt. På blot 15 år lykkedes det således for Hovedstadsrådet at sætte en afgørende bom for sommerhusbyernes videre udbredelse i hovedstadsmetropolens åbne land, hvor rådets sektorplanlægning for dets anvendelse ud fra almene samfundsmæssige bevarings- og friluftssinteresser sikrede ikke blot nødvendige erhvervsinteresser, men også omfattende almenrekreative områder med alternative fritidsbosætningsformer end sommerhuset.

Med den betydelige folkemængde, der i weekends og ferieperioder tog ophold i hovedstadsmetropolens stadig mere udbredte sommerhusbyer, kom disse både i mellemkrigstiden og navnlig i den første efterkrigstid til at bidrage til metropolens øvrige tiltagende regionsudfordringer på de regionale trafik-, forsynings-, miljø- og sygehusområder. Regionale udfordringer, der samtidig kom til at generere utilsigtede gener for det rekreative fritid- og ferieophold i sommerhusbyerne. I form af langsommelig og besværlig trafikal adgang til disse, primitive forsyningsforhold, betydelig forurening af åløb, søer og fjorde samt et i forhold til folkemængden utidssvarende sygehustilbud.

Som følge af sommerhusbyernes beliggenhed i hovedstadsmetropolens yderste åbne opland, blev de øvrige regionsudfordringer, der udsprang af sommerhusbydannelserne imidlertid ikke omfattet af hverken mellemkrigstidens eller den første efterkrigstids forsøg på at inddæmme metropolens regionale udfordringer. Det blev dermed først med Hovedstadsrådets øvrige sektorplanlægning, at de andre regionsudfordringer, der knyttede sig til sommerhusbyerne, blev inddæmmede.

Samlet kom Hovedstadsrådet i den sidste efterkrigstid til også i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer og åbne land til at stå bag en regional sektorplanlægning af afgørende betydning for kapitalens mest rationelle erhvervslokalisering, arbejdskraftens reproduktion og dermed produktionsevne og de to produktionsfaktoreres interaktion i den byregion, som metropolen udgjorde. Regionale dispositioner, der funktionelt integrerede det åbne lands erhverv, rekreative værdier og bymæssige bebyggelser af pendlersatellit- og sommerhusbyer i hele hovedstadsmetropolen. Afgørende faktorer for både hovedstadsmetropolens sammenhængskraft og funktionalitet som en byregion og for en række af de almene vækst- og velfærdspræmisses, som velfærdsstaten hvilede på.

*Kapitel 7***Perspektiv**

Har denne bog indgående forsøgt at analysere forudsætningerne for og forløbet af mellem- og efterkrigstidens sommerhusbydannelser i hovedstadsmetropolens åbne opland, deres afledte regionale udfordringer og velfærdsstatens bestræbelser for at inddæmme disse, rejser den en række såvel periodiske som geografiske problemstillinger, men tillige nye forskningsmæssige dimensioner.

Periodisk aspekt

Selv om bogen har påvist, at tilvæksten af nye sommerhuse i hovedstadsmetropolens sommerhusbyer under indtryk af den fortsatte økonomiske krise stagnerede op gennem 90'erne, rejser den spørgsmålet om: Hvorledes sommerhusbyggeriaktiviteten ændredes under indtryk af de første 00'eres økonomiske vækst og siden efter den recession, der fulgte af finanskrisen i 2008. Hertil føjer sig spørgsmålet om de forandringer, som sommerhusbyerne i samme periode undergik for så vidt disses sociale sammensætning, karakteren af det nye sommerhusbyggeri, erhvervsgrundlag, forsyning og miljøbelastningerne.

Nok så afgørende bliver spørgsmålet om, hvorledes inddæmningen af sommerhusbyspredningen håndteredes op gennem 90'erne på trods af, at Hovedstadsrådet havde udlagt signifikante planspor også på dette område. Centralt står i den forbindelse dels om og hvorledes disse regionale rammer for sommerhusbyspredningen ændredes efter, at regions- og sektorplanlægningen efter Hovedstadsrådets afvikling i 1990 overgik til de tre uden for hovedstadskommunerne beliggende hovedstadsamtskommuner, dels om det nye regionskommunale organ, Hovedstadsområdet Udviklingsråd, i dets meget korte funktionsperiode 2000-2006, forandrede de amtskommunale dispositioner på området. Og ikke mindst, hvorledes sommerhusbyspredningen håndteredes efter, at 2007-strukturen opløste den regionskommunale planlægning for i atomiseret i form at udlægge den til løselige statslige landsplandirektiver og den lokalkommunale planlægning, hvor en kombination af snævre kommunale og private spekulative erhvervsinteresser måske kunne give sommerhusbyspredningen videre rammer.

Geografisk aspekt

Denne bog har alene behandlet sommerhusbydannelser i hovedstadsmetropolens opland i mellem- og efterkrigstiden. Da den har påvist, at andelen af sommerhuse i dennes opland på landsplan blev mindre end hovedstadsmetropolens andel af den samlede befolkning i landet, er det på dette grundlag en antagelse, at sommerhusbyerne på det øvrige Sjælland med omgivne øer tillige blev en del af metropolens sommerhusbyer. Denne antagelse rejser spørgsmålet om, i hvilket omfang sommerhusejerne her havde bopæl i hovedstadsmetropolen og hvilke træk, der kendetegnede disse sommerhusbyer.

Herudover rejser spørgsmålet sig om ejersammensætningen såvel socialt som for så vidt bopæl i og karakteren af sommerhusbyerne i Østjylland og på Fyn. Antages disse at være en udløber af de nærmeste større byers mere lokale fritidsbosætningsbehov, rejser sig samtidig spørgsmålet om, hvorledes de betydelige sommerhusbyer i Nord- og Vestjylland var sammensat for så vidt ejernes bopæl, og tillige hvorledes disse adskilte sig fra landets mere regionalt bundne sommerhusbyer i henseende til sociale sammensætning, bebyggelsesudvikling, erhverv, forsyning og sommerboligstandard.

Da det i den foreliggende litteratur er anerkendt, at sommerhusbosætning blev særlig udbredt i Norden, rejser spørgsmålet sig om, hvorledes de danske sommerhusbydannelser adskilte sig fra tilsvarende i det øvrige Norden i henseende til lokalisering, udbredelse, bebyggelsesudvikling

og- struktur, ejersammensætning, forsyning og erhverv. Da over 10.000 fritidshuse i det sydlige Sverige er på danske hænder, er det tillige centralt at afdække, hvornår denne fritidsbosætningsform tog sin begyndelse, hvorledes den adskilte sig fra dansk sommerhusbosætning, og om den var udtryk for eksport af et fritidsbosætningsbehov i hovedstadsmetropolen, der ikke kunne dækkes af dennes og det øvrige Sjællands sommerhusbyer.

Dimension

Med ovenstående sæt af spørgsmål og med tæt ved en kvart mio. sommerhuse i et meget betydeligt antal sommerhusbyer rundt om i landet, udgør sommerhusbyens bagvedliggende historiske forudsætninger og udvikling op gennem det 20. århundrede et væsentligt og endnu ikke tilstrækkeligt afdækket forskningsområde. For såvel byhistorie, social og økonomisk historie og velfærdsstatshistorie som planhistorie, identitetshistorie, regions- og lokalhistorie, rummer sommerhusbyernes historie dermed vidt favnende forskningsmuligheder.

Muligheder, der kan kaste nyt lys over det byfænomen, som sommerhusbyen blev i det forrige århundrede, og dermed kan nuancere den endimensionale arkitekturhistoriske tilgang, der med et ensidigt fokus på den øverste elitens sommerboliger hidtil har kendetegnet behandlingen af problemstillingen. En problemstilling, der lægger op til enkeltstående forskningsprojekter, forskningssamarbejde, ph.d.-afhandlinger, studenterspeciale og lokale eller regionale undersøgelser gennemført af lokale museer og arkiver.

Sommerhusbyernes historie rejser også spørgsmålet om historien bag andre fritidsbosætningsformer. Kolonihavens og kolonihavebevægelsens historie, er ganske velbeskrevet, men udover to artikelbidrag om lejersporten i mellemkrigstiden og Dansk Folkeferies dannelsesidealer, er både campinglivets- og campingpladsernes og Dansk Folkeferies og arbejdsbevægelsens øvrige feriebyer- og centre et upåagtet historisk forskningsområde.¹

Et område, der fortjener forskningsmæssig interesse, da teltet, campingvognen eller den lejede feriehytte, udspringer af både by- og socialhistorien, men også historisk repræsenterer den måde, de brede lag, der ikke havde mulighed for at erhverve et sommerhus, med velfærdsstatens arealdispositioner, fik mulighed for at fritidsbosætte sig i de kystnære områder, som hidtil havde været forbeholdt de mere velbærgede. En lillebitte flig af den bredere samfundshistorie, der på ny bør få en renæssance efter den biografiske, mikrohistoriske identitetshistoriske, nationalkonservative begivenhedshistoriske og dermed en fagmenteret drejning af historieforskningen, som har kendetegnet de sidste 20-30 år.

Litteratur og kildemateriale

Litteratur:

I nedenstående oversigt over den i bogen inddragne litteratur angives ikke trykkested og forlag for de enkelte monografier og tidsskriftsserier, idet disse data ikke påkræves ved søgning i de aktuelt anvendte bibliografiske digitale søgesystemer. Sideangivelse for artikler i antologier og tidsskrifter angives tillige ikke i nedenstående, da disse data fremgår af henvisninger hertil i noterne til boges enkelte dele.

- Andersen, Hans Thor & Johan Jørgensen: Urban competition and regeneration strategies examined inside out, Spatial development in Europe, Miljøministeriet, 1995.
- Andersen, Hans Thor & Christian Wichmann Matthiesen: Metropolitan Marketing and Strategic Planning: Mega Events. A Copenhagen Perspective, Geografisk Tidsskrift, bd. 96, 1995,.
- Andersen, Hans Thor m.fl.: The fall and rise of metropolitan government in Copenhagen, GeoJournal, 2002, nr. 58,
- Andersen, Hans Thor: Bypolitik i Danmark efter 1960 i historisk perspektiv i Den moderne by, Århus 2006
- Andersen, Hans Thor: The emerging Danish government reform- centralised decentralisation, Urban Research & Practice, bd. 1, nr. 1, 2009.
- Andersen, Holden: Lidt om fredningsplanlægning, Byplanhistoriske Noter nr. 29, 1994.
- Arketikonisk planlægning i by og landskab, Byplanhistorisk skriftserie, nr. 67, 2011, s. 12-14.
- Berger, Stefan: Was is Das Ruhrgebiet? Eine historische Standortbestimmung i Aus Politik und Zeitgeschichte. Ruhrgebiet i Zeitschrift der Bundeszentrale für politische Bildung, årgang 69 1-3/2019.
- Bro, Henning: Boligministeriets forhistorie i Arkiv, bd. 13, nr. 2, 1990.
- Bro, Henning m.fl.: Produktion og fordeling i velfærdsstaten, 1993.
- Bro, Henning og Helga Mohr: Frederiksberg Kommune 1858-2008, 2008.
- Bro, Henning: Boligen mellem natvægterstat og velfærdsstat. Bygge- og boligpolitik i København 1850-1930 [bearbejdet udgave af Ph.d.-afhandling med samme hovedtitel fra 2006], 2008.
- Bro, Henning: Hovedstadsmetropolens sociale boligbyggeri, Arbejderhistorie, nr. 2, 2013.
- Bro, Henning: Den grønne hovedstadsmetropol. Det grønne i det røde i Arbejderhistorie, 2, 2014.
- Bro, Henning: Den danske hovedstadsmetropolis kommunalstruktur i Nordiske lokalsamhällen i möte med globaliseringen 1950-2010 (red. Lars Nilsson og Mats Berglund), Stockholms Universitet, 2015.
- Bro, Henning: Øresundsmetropolen. Historien bag den interskandinaviske byregion, 2019.
- Bro, Henning: Farvel til hverdagen. Lejersport i mellemkrigstidens og 40'ernes hovedstadsmetropol i Arbejderhistorie, nr.1, 2019.
- Bro, Henning: Hovedstadsmetropolen – den danske byregion. Regionale rammebetingelser for det danske hovedstadsområdes udvikling som en byregion 1850-1990, 2020, [Doktordisputats under endelig bedømmelse af bedømmelsesudvalg under Aarhus Universitet.
- Bro, Henning: Bogøs sommerhusområder, Bogøs historie, 2020 [under udgivelse]
- Burgess, E.W.: The Growth for the City i P.E. Parker (red.): The City, 5. udgave 1967.
- Carter, Harold: The Study of Urban Geography, 1995.
- Christensen (red), Søren Bitsch: Den moderne by, Danske Bystudier: 3, 2006, s. 21.
- Clark, Peter (red.): The European city and green space: London, Stockholm, Helsinki and St.Petersbrug 1850-2000, 2006.
- Coopock, J.T. (red): Second homes – curse or blessing, 1977.
- Dahl, Thorkel: Huse i Tisvilde Bakker, 2010.
- Dahlkild, Nan: Fra sommervilla til feriehytter, Byplanhistoriske Noter, nr. 23, 1991.
- Dahlkild, Nan og Flemming Skude: Fritidens Huse i Architectura nr. 20, 1998.
- Danmarks Byregioner, Miljøministeriet, 1992.
- De kulturhistoriske interesser i landskabet, 1997.
- Degn, Ole: Urbanisering og industrialisering, 1978.
- Den grønne metropol, (red. Caspar Christiansen m.fl.), Hovedstadsområdet kulturhistoriske Arkiver, 2016.
- Esping-Andersen, Gösta: Social Class, Social Democracy and State Policy, Kbh. 1980.
- Esping-Andersen, Gösta og Walter Korpi: Social Policy and Class Politics in post-war capitalism, Order and conflict in contemporary capitalism, 1984.
- Esping-Andersen, Gösta: Politics and markets. The Social Democratic Road to Power, New Jersey 1985.
- Esping-Andersen, Gösta: Jämlikhet, effektivitet og makt. Socialdemokratisk välfärdspolitik, Socialdemokraternas samhälle 1889-1989, Stockholm 1989.
- Esping-Andersen, Gösta: The three worlds of Welfare capitalism, New Jersey 1990.
- Flora, Peter: The development of welfare states in Europe and America, 1981.
- Fordelingen af levevilkårene, 1979.
- Frandsen, Henrik Mølgaard: Infrastruktur og erhvervsudvikling i Østjylland siden 1945, Ph.d.-afhandling, Aarhus Universitet, 2010.
- Frandsen, Henrik Mølgaard: Aarhus Kommunes etablering af en politisk rammestruktur for den østjyske byregion, Erhvervshistorisk Årbog, nr.1. 2017
- Frausing, Mikael: Et lykkeligt fornuftsægteskab i Kulturstudier, 2011.
- Frem mod socialhjælpsstaten, Dansk Velfærdshistorie, bd. 1, 2010 (Red. Jørn Henrik Petersen m.fl.).
- Fritidsområder og sommerhusbebyggelsen, Statens Byggeforskningsinstitut, 1970.
- Friis-Nielsen, Joan og Palle Jørgensen: Kloakering og vandrensning i Lyngby-Taarbæk gennem 100 år, Lyngbybogen 2003,
- Gautie, Henrik D.: Hovedstadens forvaltning 1901-1953 i Dansk Forvaltningshistorie, bd. II (red. Tim Knudsen), 2000.
- Gottmann, Jean: Megalopolis: The urbanized northeastern seaboard of the United States. New York, 1961.
- Gundelach, Peter og Nils Morstensen. Ind i sociologien, 1990, s, 75-90.

- Gaardmand, Arne: Plan over land, 2016.
- Haldrup, Michael: Laid-Back Mobilities: Second-Home Holidays in Time and Space, *Tourism Geographies*, 6:4, 2002.
- Hallis, Tom og Uno Helk: Motorvejens historie, *Noter 1992-2*, Institut for Veje, Trafik og Byplan. Danmarks tekniske Højskole, 1992.
- Hansen, Svend Aage: Økonomisk vækst i Danmark, 1914-1975, bd. 2, 1977.
- Hansen, Svend Aage og Ingrid Henriksen: *Dansk socialhistorie*, bd. 6 og 7, 1983.
- Hardervig, Bent: *Sommerglæder*, 2013.
- Harris, Chauncy D. og Edward L. Ullmann: *The Nature of Cities* i *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, bd. 242, 1945.
- Hesselkjær, Susanne: Landiggere i Kulture- deres betydning for lokalsamfundet, 2011.
- Hjalager, Anne-Mette: *Udviklingsdynamikker i sommerhussektoren*, 2009.
- Hohenberg, Paul & Lynn Hollen Lee: *The Making of Urban Europe*, 1985.
- Holden, Lone: Hvidovere – mulighedernes land, *Fortid- og nutid*, 1994, nr. 4.
- Hornemann Møller, Ivar: *Klassekamp og sociallovgivning 1850-1970*, 1981
- Hornemann Møller, Ivar: *Klassernes magt 1850-1970*, 1983.
- Hornemann Møller, Ivar: *Den danske velfærdsstats tilblivelse*, 1994
- Hornemann Møller, Ivar: *Velfærdsstatens udbygning*, 1994.
- Hovedstadsmetropolen efter 1945, (red: Henning Bro m.fl.), *Hovedstadsområdet kulturhistoriske Arkiver*, 2011.
- Illeris, Svend: *Centraladministration og planlægning 1938-ca 1975*, *Byplanhistorisk skiftserie*, nr., 73, 2013.
- Illeris, Svend: *Egnsudviklings historie i Danmark*, *Byplanhistoriske noter*, nr. 54, 2005.
- Ingram, Gregory K.: *Defining Metropolitan and Megapolitan Areas*, *Lincoln Institute of Land Policy*, 2014.
<https://translate.google.com/translate?hl=da&sl=en&u=https://www.lincolninst.edu/publications/articles/americas-megapolitan-areas&prev=search&pto=aue>
- Jaakson, R: *Second-home domestic tourism*, *Annals of Tourism and Research*, nr. 13, 1986.
- Iammarino, Simona m.fl.: *Regional inequality in Europa: Evidence, theory and policy implications*, Utrecht University, 2019.
- Jensen, Boris Brorman: *Den østjyske millionby*, 2017.
- Jensen, Svend Allan: *Fingerplanen – tilblivelse, oplevet fra gulvet 1945-1950*, *Byplanhistoriske Noter*, nr. 21, 1990.
- Johansen, Hans Chr.: *Dansk økonomisk statistik 1914-1980*, *Danmarks historie*, bd. 9, 1985.
- Jørgensen, Erik m.fl.: *Hoverresultatet af levevilkårsundersøgelsen, Fordelingen af levevilkårene*, bd. V, 1979.
- Jørgensen, Lisbeth Balslev: *Enfamiliehuset*, *Danmarks Arkitektur*, 1979.
- Kirkegaard Larsen: *Family holiday homescapes*, 2012.
- Kolstrup, Kolstrup: *Velfærdsstatens rødder*, 1997.
- Kortlægning af lokaliseringmønstre i det østjyske bybånd, 2008: <http://docplayer.dk/22621660-Aalborg-universitet-analyse-af-interaktion-og-infrastruktur-i-oestjylland-wp-02-kronbak-jacob-harder-henrik-bro-peter-nielsen-thomas-sick.html>
- Krogbak, Jacob, Henrik Harder, Peter Bro Nielsen og Tomas Sick: *Analyse af interaktion og i trafik i Østjylland, WP 02: Larsen, Jacob R. Kirkegaard: Family holiday homescapes, Ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet, 2012.*
- Lilja, Sven: "Urbaniseringens dynamik och funktioner. Vad kan studiet av urbana system tilföra urbaniseringshistorien? Norden och Österjömrådet i fokus" i *Heimen*, 1, 2002.
- Lyager, Poul: *Københavnske generalplantilløb 1932-1958*, *Byplanhistoriske Noter*, nr. 26, 1992.
- Lützen, Karin: *Sommerferiens historie i Kulturstudier*, nr. 2011.
- Löfgren, Orvar: *Regionauts. The transformation of cross-border regions in Scandinavia. European Urban and Regional Studies*, nr. 15,3, 2008.
- Madsen, Hans Helge: *Dansk Byplanlægning 1830 til 1938*, 2009, s. 148-255.
- Madsen, Erik Strøjer m.fl.: *Økonomi*, 1982.
- Markussen, Povl: *Velstandssamfundet*, 1979.
- Marxistisk statsteori (red, Lennart Berntson), 1978.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Ændringer i hovedstadsregionens planer*, *Geografisk Orientering*, nr. 5, 1977,
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Ændringer i forudsætninger for hovedstadsregionens planlægning*, *Geografisk Orientering*, nr. 3, 1977.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Hovedstadsregionens planer*, *Geografisk Orientering*, nr. 4, 1978.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Storkøbenhavn i Geografisk Orientering*, nr. 4, 1981.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Danske byers vækst 1801-1982*, 1985.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Danske byers folketal 1801-1981*, *Statistiske Undersøgelser*, nr., 42, 1985.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *The Oresund Region. Large Scale Cross Boundary Infrastructure as a Driving Force Behind Organisational Change: Regional Integration i Transport and Land-Use Policies: Innovation in Institutional Arrangement for Coordination*, 2000.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Giv regional magt til København*, *Berlingske Tidende*, 18.10.2004.
- Matthiesen, Christian Wichmann: *Byernes roller i bysystemet –et globalt perspektiv*, *Den faste Femern Bælt-forbindelse*, 2016.
- Mellem skøn og ret, *Dansk Velfærdshistorie*, bd. 2, 2011 (Red. Jørn Henrik Petersen m.fl.).
- Michelsen, Vilhelm Brage, Karsten Bay Christensen og Ib Ferdinandsen: *Bidrag til regionsplanlægningens historie*, 2004 *Byplanhistoriske noter*.
- Mikkelsen, Jørgen: *Urbanisering og bysystemer i Europa indtil ca. 1800*, 2012.
- Müller, Dieter K.: *Second Homes in the Nordic Countries: Between Common Heritage and Exclusive Commodity*, *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 7:3, 2007.
- Mørch, Søren: *Den nye Danmarks historie 1880-1960*, 1982.

- Nielsen, Tom, Boris Brorman Jensen og Holger Bisgaard: På vej mod et strukturbillede for Østjylland, 2019.
https://www.byplanlab.dk/sites/default/files/Pa_vej_mod_et_strukturbillede_for_Oestjylland_komp_Skaermvisning.pdf
- Nielsen, Tom & Borris Brorman Jensen (red): East Jutland Million-City, 2029
<https://adk.elsevierpure.com/da/publications/east-jutland-million-city>
- Nilsson, Lars: Den urbana transition. Tätorterna i svensk samhällsomvandling 1880-1980, 1989.
- Nilsson, Lars: Den urbana frågan, 1990.
- Nordentoft, Sebastian Fogh: Danske byers udvikling under afindustrialiseringen 1960-2001, Specieafhandling, Aarhus Universitet, 2009.
- Nyström, Jan: Tätortslandskapet i Sverige. En studie av tätorters beolkningsförändringar under 1980-tallet, 1994.
- O ´Delle: Øresund and Regionauts. European Stududies, nr. 19.
- Otte, Helle m.fl.: Socialpolitikken i Danmark 1891 til 1977 i Den jyske Historiker, nr. 10, 1977.
- Pedersen, Jørn Henrik: Mellem skøn og ret, Dansk Velfærdshistorie, bd., 2, 2011
- Pedersen, Jørn Henrik: Velfærdsstaten i støbeskeen, Dansk velfærdshistorie bd., 3, 2011.
- Rasmussen, Erik: Komparativ politik, 1974.
- Rasmusen, Hanne og Mogens Rüdiger: Tiden efter 1946, Danmarks historie, bd. 8, 1990.
- Rigsarkivet og hjælpemidlerne til dets benyttelse II, bd.1, (red. Wilhelm von Rosen), 1990.
- Segbers, Klaus: The Making of Global City Regions, 2007.
- Sgao, Z.: The New Urban Area Development, Springer Verlag, Berlin/heidelberg, 2015.
- Skirbekk, Gunnar m.l.: Filosofi historie, bd. 2, 1980.
- Soja, Edward: Postmetropolis, 2000.
- Sommerhuset – fødsel og opvækst, Byplanhistoriske Noter, 25, 1991.
- Sommerlandets arkitektur (red. Nan Dahlkild), 2018.
- Strandvejen – før og nu, bd. 1-2, 1998.
- Suadicani, Henrik: Dansk kystzone – landskab og forvaltning, Ph.d.-afhandling, RUC, 2002, s. 190-221.
- Sverriid, Poul: Periurban Phase and Sphere – an investigation into the urbanization of the Copenhagen suburb Hvidovre, Ph.d.-afhandling, Aalborg Universitet, 2016, s. 272-278.
- Tress, Gunther: Development of Second-Home Tourism in Denmark, Scandinavian journal of hospitality and tourism, 2:2, 2002.
- Velfærdsstatens storhedstid, Dansk velfærdshistorie, bd. 4, 1956-1973, 2012, (red. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen).
- Velfærdsstatens i tideherv, Dansk velfærdshistorie, bd. 5, 1973-1993, 2013, (red. Jørn Henrik Petersen, Klaus Petersen og Niels Finn Christiansen).
- Wondsyld, Ditte: Villaen og kernefamilien – villabyggeri i hovedstaden i den anden halvdel af det 19. århundrede i Fabrik og Bolig, 2011.
- Væk fra hverdagen. Sommerhuse ved Limjorden (Red.: Line Vestergaard Knudsen), 2017
- Vækst og byregioner, København, Aarhus, Odense, Aalborg, Esbjerg og Randers kommuner, 2013.

Trykte kilder:

I nedenstående oversigt over de i bogen inddragne trykte kilder, opstilles disse efter kildematerialets karakter.

Forhandlingsmateriale m.m.:

- Rigsdagstidende, 1876-1953.
 Folketingstidende, 1953-1990
 Lovtidende, 1876-1990
 Ministerialtidende, 1926-1989
 Rigsdagsårbogen, 1929-1953
 Københavns borgerrepræsentanters forhandlinger, 1915-1955
 Frederiksberg Kommunalbestyrelses forhandlinger, 1918-1988
 Årsberetninger, Frederiksberg Kommune, 1920-1977.

Statistik:

- Statistisk Årbog, Statistisk Departement/Danmarks Statistik, 1914-1990.
 Statistisk tiårsoversigt, Danmarks Statistik, 1990.
 Statistiske oplysninger om Staden København og Frederiksberg, 1873-1918, Københavns statistiske Kontor.
 Statistisk Årbog for København og Frederiksberg, 1919-1952, Københavns statistiske Kontor.
 Statistisk Årbog for København, Frederiksberg, Gentofte samt omegnskommunerne, 1953-1973, Københavns statistiske Kontor.
 Statistisk Årbog for København, 1974-1990, Københavns statistiske Kontor.
 Statistisk Månedsskrift, 1930 og 1950, Københavns statistiske Kontor
 Levevilkår i Danmark 1976 og 1984, Socialforsknings Institutet.

Betækningsmateriale m.m.:

- Betænkning om partiel byudviklingsplan nr. 2 for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1951.
 Betænkning vedrørende partiel byudviklingsplan nr. 3 for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1953.
 Betænkning vedrørende partiel byudviklingsplan nr. 4. for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1960. Betænkning vedrørende partiel byudviklingsplan nr. 5. for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1961.
 Betænkning vedrørende partiel byudviklingsplan nr. 6. for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1965.

Betænkning vedrørende partiel byudviklingsplan nr. 7. for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1966.
 Betænkning vedrørende partiel byudviklingsplan nr. 8. for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1967.
 Betænkning om Naturfredning I, afgivet af Ministeriet for kulturelle anliggender under 23. november 1961 nedsatte Naturfredningskommission, 1967.
 En kulturpolitisk redegørelse, afgivet af Ministeriet for kulturelle anledning, 1969.
 Betænkning vedrørende partiel byudviklingsplan nr. 9. for Københavns-egnens byudviklingsområde, 1972.
 Hovedstadsområdet. Befolkning. Opgaver. Økonomi. Hovedstadsreformudvalgets sekretariat, 1970.
 Planlægning i centraladministrationen, Betænkning fra Udvalget vedr. centraladministrationens planlægningsvirksomhed, 1975.
 Rapport fra Indenrigsministeriets udvalg vedrørende lovgivningen om Hovedstadsrådet, 1979.
 Biblioteksbetænkningen, afgivet af bibliotekskommissionen, 1979.

Andet:

Trap: Danmark, 1. udg., 1858.
 Trap: Danmark, 2. udg. bd. 1, 1872.
 Emil Hornemann: Bygningsloven af 1871, 1872.
 Samling af love, vedtægter m.v. særligt vedrørende Frederiksberg Kommune, 1901.
 Trap: Danmark, 3. udg., 1906.
 Betænkning vedrørende Københavns trafiklinjer som forarbejdet til en Københavns regionsplan i Arkitekten, 1927.
 Trap: Danmark, 4. udg., 1929.
 Lejrspport, Lejrklubben Danmark, 1930-1934.
 Forchhammer, Olaf: Københavnsegnens grønne områder, Udvalget til planlægning af Københavnseggen, 1936.
 Fritidsproblemer, AOF, 1939.
 Beretning om Dansk Byplanlaboratoriums virksomhed, 1927-1944.
 Bredsdorff, Peter: Om planlægning ad sommerbebyggelser i Arkitektens Ugehæfte, nr. 1945.
 Betænkning afgivet af Hovedstadskommissionen, 1948.
 Skitseforslag til en egnsplan for Storkøbenhavn, udarbejdet 1947 af Egnsplankontoret, Teknisk Kontor for Udvalget til Planlægning af Københavnseggen, 1948.
 Danske Rejseforbindelser, Generaldirektoratet, Danske Statsbaner, [Rutekort og køreplaner for Københavns nærtrafikområde], 1950, 1955, 1960, 1965, 1970 og 1972.
 Ungdommen friluftsliv. Betænkning fra Ungdomskommissionen, 1950.
 Redegørelse for udvalgets arbejde og for planernes videreførelse, Udvalget vedrørende Københavnsegnens grønne områder, 1954.
 Trap: Danmark, 5. udg., 1959.
 Hovedstadens struktur, Egnsplanssekretariatet for Storkøbenhavn, 1961.
 Zoneplan 1961 for Danmark, Landsplanudvalget, 1962.
 Zoneplankommentarer, Landsplanudvalget, 1964.
 Strandkvalitet og fritidsbebyggelse, Landsplanudvalget 1966.
 Dispositionsplan for Køge Bugt-området, Planlægningsudvalget for Køge Bugt-området, 1966.
 Meddelelser fra Egnsplanrådet, 1968-1973.
 Fritidsområder og sommerhusbebyggelse, 1970.
 Dispositionsplan for Køge Bugt-området, Planlægningsudvalget for Køge Bugt-området, 1970.
 Frederiksberg Kommune: Love og vedtægter, 1971, bd. II.
 Regionsplanlægningen 1970-1985. Regionsplanforslag, 1971.
 Regionsplanlægning for perioden 1970-1985, Forudsætningerne, Egnsplanrådets planlægningsafdeling, 1971.
 Strukturplan 1972 for hovedstadsregionen, 1973.
 Strukturplan 1972 for Hovedstadsregionen, Egnsplanrådet 1973.
 Principskitse til egnsplan for byudviklingen indtil 1980 i Københavns, Frederiksborg og Roskilde amter, 174
 Køge Bugt-områdets grønne områder, Planlægningsudvalget for Køge Bugt-området, 1974.
 Regionsplan 1973 for Hovedstadsregionen. Hovedstruktur og byvækst, Egnsplanrådet, 1974.
 Regionsplan 1973, 1974.
 Retningslinjer for Køge Bugt-områdets udbygning 1975-1985, Planlægningsudvalget for Køge Bugt-området, 1975.
 Bygningsreglementer 1977-1985: http://w2l.dk/file/502102/br_syvoghalvfjerds.pdf
http://w2l.dk/file/502103/br_toogfirs.pdf http://w2l.dk/file/502104/br_femogfirs.pdf
 Hovedstadsrådet. Struktur og opgaver. Regionsplanens 1. etape 1977-1992, Hovedstadsrådet, 1978.
 Betænkning om helårsbeboelse i sommerhusområder. Afgivet af det af Miljøministeriet den 12. september 1980 nedsatte udvalg vedrørende sommerhusloven §§ 7 og 7a, 1981,
 Regionsplantillæg 1982, Hovedstadsrådet, 1983.
 Forslag til udpegning af fredningsinteresseområder, PD 354, Hovedstadsrådet, 1983.
 Hovedstadens grønne kiler. Planstyrelsen, Miljøministeriet og Hovedstadsrådet, 1984.
 Regionsplan 1989, Hovedstadsrådet, 1989.
 Debatoplæg. Regionsplan 2005, HUR, 2005.
 Fingerplan 2007. Landsplandirektiv for hovedstadsområdets udvikling, Miljøministeriet, 2007.
 Regionsplan 2013, Miljøministeriet, 2013.

Utrykte kilder:

I nedenstående oversigt over de i bogen inddragne utrykte kilder opstilles disse efter de arkiver, offentlige myndigheder eller organisationer, hvor arkivalierne beror. Herefter angives betegnelsen for de enkelte anvendte arkivserier, den periode bogen har anvendt enkeltarkivalier fra disse arkivserier samt for offentlige arkiver, mærket med stjerne (*), tillige betegnelsen for skaberne af arkivserierne. I henseende til retrodigitaliserede arkivalier angives hovedlinks til disse.

Rigsarkivet*

Journalsager 1960, Boligministeriets 2. kontor
Realregister, Strøby, 1820-1950, Retten i Store Heddinge; <https://www.sa.dk/da/brug-arkivet/arkivalieronline-se-originale-dokumenter-paa-nettet/>

Frederiksberg Stadsarkiv*

Journalsager, 1928-1990, Sekretariatet /Sekretariatet for Den økonomiske Forvaltning/Økonomidirektoratet, Frederiksberg Kommune [A 10]
Emneordnede sager, 1950-1990, Sekretariatet /Sekretariatet for Den økonomiske Forvaltning/Økonomidirektoratet, Frederiksberg Kommune [A 10]
Journalsager, 1918-1985, Juridisk Direktorat, Frederiksberg Kommune [A 29]
Journalsager 1970-1990, Hospitalsvæsenet, Frederiksberg Kommune [A 300].
Journalsager, 1935-1990, Sekretariatet for Den tekniske Forvaltning/Teknisk Direktorat, Frederiksberg Kommune [A 1202]
Emneordnede sager, 1967-1990, Sekretariatet for Den tekniske Forvaltning/Teknisk Direktorat, Frederiksberg Kommune [A 1202]

Forstads museet*

Matrikel- og bebyggelsesfortegnelse: Brøndby Strand, Brøndbyernes Sognekommune
Sognerådsprotokoller, 1908-1940, Hvidovre Sognekommune, <http://forstads-museet.dk/historie/sogneraadprotokoller/>,

Ishøj Lokalhistoriske Arkiv

Forhandlingsprotokol, 1919-1941, Jægerkroens Grudejerforening.

Arbejderbevægelsen Bibliotek og Arkiv

Ks., 29, Thorvald Staunings arkiv.

Geodatastyrelsen

Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Brøndby Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Dragør Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Egedal Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Frederikssund Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Furesø Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Gladsaxe Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Greve Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Gribskov Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Halsnæs kommuner, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Helsingør Kommune, 1890-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Hillerød Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Ishøj Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Lejre Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Roskilde Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Rudersdal Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Solrød Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Stevn Kommune, 1900-1990
Matrikulæroplysninger- <https://mingrund.gst.dk/>: Vallensbæk Kommune, 1900-1990

Brøndby Kommune

Digitale byggesager, 1900-1990 – <https://www.weblager.dk/app>

Dragør Kommune

Byggesager, 1900-1990, Byggesagsarkivet

Egedal Kommune

Digitale byggesager, 1918-1990 – <https://www.weblager.dk/app>

Frederikssund Kommune

Digitale byggesager, 1918-1990 – <https://www.weblager.dk/app>

Furesø KommuneDigitale byggesager, 1900-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Gladsaxe Kommune**Digitale byggesager, 1900-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Greve Kommune**Digitale byggesager, 1900-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Gribskov Kommune**Digitale byggesager, 1900-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Halsnæs kommuner**Digitale byggesager, 1900-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Helsingør Kommune**

Digitale byggesager, 1890-1990 –

<https://public.filarkiv.dk/217#e=1&p=eyJ4Ijpb7fSwib2xWaWV3ZXJNb2R1bGUiOnt9fQ==&encodeName=base64>**Hillerød Kommune**Digitale byggesager, 1918-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Ishøj Kommune**Digitale byggesager, 1900-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Lejre Kommune**Digitale byggesager, 1918-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Roskilde Kommune**Digitale byggesager, 1918-1990 – <https://byggesagsarkivet.roskilde.dk/#/>**Rudersdal Kommune**Digitale byggesager, 1900-1990 – <https://public.filarkiv.dk/230#e=1&p=eyJvbFZpZXdlck1vZHVvZSI6e319>**Solrød Kommune**Digitale byggesager, 1918-1990 – <https://www.weblager.dk/app>**Stevns Kommune**Digitale byggesager, 1918-1990 – <https://stevns.dk/borger/boliq-byggeri/digitalt-byggesagsarkiv>**Vallensbæk Kommune**

Byggesager, 1900-1990, Byggesagsarkivet

Danmarks Naturfredningsforening

Fredninger og offentlige arealerhvervelser, Københavns, Frederiksborg og Roskilde amtskommuner, 1917-2000:

<https://www2.blst.dk/nfr/00508.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00336.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00706.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00973.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/01320.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/06330.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/06330.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00269.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00059.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00116.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00116.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00376.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00376.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00765.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00105.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00053.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/01110.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/02808.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/02808.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/02808.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/01796.00.pdf><https://www2.blst.dk/nfr/00604.00.pdf>

<https://www2.blst.dk/nfr/01320.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/06330.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/06330.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01796.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01110.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02993.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02808.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02808.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02808.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02895.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/04024.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/04024.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01830.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/06899.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07929.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07829.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01138.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00192.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02064.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02064.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01769.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01126.02.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01126.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01065.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02999.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02798.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07778.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01179.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07778.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01179.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02709.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02702.01.pdf>
<https://www.fredninger.dk/fredning/ramloese-fredninger/>
<https://www2.blst.dk/nfr/00969.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/03166.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02996.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07891.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07891.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00163.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01220.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01220.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00493.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/06066.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05411.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/04529.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05237.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00163.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00616.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05535.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00616.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05825.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00768.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/04231.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/08113.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07925.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/08005.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00270.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00512.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02030.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02808.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01624.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05595.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02401.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00691.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/04425.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07886.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02314.03.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02314.02.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05876.00.pdf>

<https://www2.blst.dk/nfr/02314.04.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01049.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01049.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02711.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07897.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02483.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01182.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02190.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07730.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02753.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01107.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00027.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00839.00.pdf>
<https://www.fredninger.dk/fredning/graevlingehoej/>
<https://www2.blst.dk/nfr/04114.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07895.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00810.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02820.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/06224.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05446.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/03624.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/03624.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/04486.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01771.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02497.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07033.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/05295.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00827.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00827.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07921.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02750.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07866.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02384.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/03364.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00544.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/06224.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/03624.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07033.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07921.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07921.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/07866.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00544.00.pdf>

Øvrigt digitalt materiale

<https://www.dst.dk/da/Statistik/Analyser/visanalyse?cid=31466>
<https://www.dst.dk/da/Statistik/emner/befolkning-og-valg/husstande-familier-boern/husstande>
<https://tidsskrift.dk/slagmark/article/view/103441/152467>
<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/danmarks-befolkningsudvikling/>
http://www.nationalbanken.dk/da/publikationer/Documents/2013/06/KVO_2kvt_2013_del_2.pdf
<https://www.udsatte.dk/dyn/resources/Publication/file/7/37/1302173451/foedevarepriser-og-lave-indkomster-april-2008.pdf>
<https://ordnet.dk/ddo/ordbog?query=fritid>
https://www.lincolinst.edu/sites/default/files/pubfiles/2488_1835_Ingram%20WP14GI1.pdf
<https://ing.dk/artikel/se-danmark-i-1954-fra-oven-132355> og
<http://www.kb.dk/danmarksetfraluftten/#zoom=11&lat=55.53041821672766&lng=12.424713126383723>
<https://www.google.com/maps/@55.6852499,12.5344114,13z>
<https://www.sa.dk/da/brug-arkivet/arkivalieronline-se-originale-dokumenter-paa-nettet/>
<https://greve.viwer.dkplan.niras.dk/media/38899/ansoegning-til-Slots-og-Kulturstyrelsen-september-2015.pdf>
<https://forstads-museet.dk/historien-om/koegevejen-foer-og-nu/>
<http://www.dragoerhistorie.dk/laes-om-lokalhistorien/temaer/landliggertiden/>
<https://koegearkiverne.dk/1287>
<https://www.grevemuseum.dk/media/3192/den-kulturhistoriske-fortaelling-til-kulturarvskommune.pdf>
<https://danmarkshistorien.dk/leksikon-og-kilder/vis/materiale/frederiksvaerk/>
<https://www.frederikssund.dk/service/Organisation/Fakta/Historie> .
<https://kulturarv.roskilde.dk/jyllinge-kulturarv/noget-om-jyllinges-bygninger-og-steder> <http://www.vestbo-jyllinge.dk/historie.htm> <http://www.vestbo-jyllinge.dk/travetur.htm> <https://kulturarv.roskilde.dk/jyllinge-kulturarv/fortaellinger-jyllinge/bruqsens-historie>

<https://skibby.dk/historie/> http://www.dedanskesland.dk/i_hornsherred-45.html <http://evp.dk/index.php?page=den-sjallandske-midtbane-midtsjallandsbanen>
<http://forsvaret.dk/JPL/Pages/default3.aspx>
<https://naturstyrelsen.dk/media/nst/66893/JaegersprisPlan.pdf>
https://dokument.plandata.dk/20_158_APPROVED_1182153462908.pdf
https://dokument.plandata.dk/20_209_1550152381887.pdf
<https://www.weblager.dk/rest/buildingproject/download/full/11810833#pagemode=thumbs&view=Fit>
https://dokument.plandata.dk/20_1320045_APPROVED_1294055712821.pdf
<https://www.berlingske.dk/boliq/typehuse-fra-a-til-z>
<https://www.nordsjaellandshospital.dk/om-hospitalet/organisation/historisk-tilbageblik/Sider/Hilleroed.aspx>
<https://www.nordsjaellandshospital.dk/om-hospitalet/organisation/historisk-tilbageblik/Sider/Helsingoer.aspx>
<https://www.nordsjaellandshospital.dk/om-hospitalet/organisation/historisk-tilbageblik/Sider/Frederikssund.aspx>
<https://www.nordsjaellandshospital.dk/om-hospitalet/organisation/historisk-tilbageblik/Sider/Frederiksvaerk.aspx>
<https://www.nordsjaellandshospital.dk/om-hospitalet/organisation/historisk-tilbageblik/Sider/Hoersholm-Usseeroed.aspx>
<https://www.nordsjaellandshospital.dk/om-hospitalet/organisation/historisk-tilbageblik/Sider/Esboenderup.aspx>
<http://www.cfmoller.com/p/koege-sygehus-sygehus-oest-rask-i58.html>
<https://gf-toftemosegaard.dk/?index=3>
<http://gf-sandgaarden.dk/Dokumenter/servitutter.pdf>
<https://mingrund.gst.dk/>
https://sandagergrundejerforening.dk/files/Historien_om_Hornbaek_egnen_og_Grundejerforeningen_Sandager.pdf
<https://www.sandagergrundejerforening.dk/pdf/vedtaeget2018.pdf>
<http://gf-sandgaarden.dk/Dokumenter/servitutter.pdf>
<http://gf-sandgaarden.dk/> <https://www.gf-ringgaarden.dk/>
<http://www.teglhoej.dk/index.html> <http://www.kildekrog.dk/424632628>
https://dokument.plandata.dk/20_102_APPROVED_1186081639750.pdf
<http://drmstrandpark.dk/wp-content/uploads/2018/11/parcelssalg.pdf>
<http://www.drmstrandpark.dk/planer-deklarationer-og-servitutter/>
http://maanehoejen.dk/?page_id=120
https://dokument.plandata.dk/20_100_APPROVED_1186081524690.pdf
<http://fuglevangen.dk/wordpress/?p=54>
<http://drmstrandpark.dk/wp-content/uploads/2018/11/parcelssalg.pdf>
<http://www.drmstrandpark.dk/planer-deklarationer-og-servitutter/>
<http://dronningmoellegrundejerforening.dk/historie.html>
<http://dronningmoellegrundejerforening.dk/index.html> http://maanehoejen.dk/?page_id=120
https://dokument.plandata.dk/20_148_APPROVED_1186132442170.pdf
https://dokument.plandata.dk/20_148_APPROVED_1186132442170.pdf
<http://fambi.dk/the%20spa/vedt%C3%A6gter.html>
<https://oesterledgaard.dk/> <http://munkerup.net/lokalomr%C3%A5det/index.html>
https://dokument.plandata.dk/20_100_APPROVED_1186081524690.pdf
<https://nakkehovedgrundejerforening.dk/> <https://www.jacobslyst.dk/>
<http://munkehøjgrundejerforening.dk/historisk-arkiv/>
https://dokument.plandata.dk/20_159_APPROVED_1182153572639.pdf
http://ansbo.dk/?page_id=23
<https://www.jacobslyst.dk/>
https://dokument.plandata.dk/20_207_APPROVED_1182164436893.pdf
<http://storphoejgrundejerforening.dk/> <http://storphoejgrundejerforening.dk/>
<https://www.jacobslyst.dk/>
<http://storphoejgrundejerforening.dk/ovrigt-dokumenter/>
https://dokument.plandata.dk/20_148_APPROVED_1186132442170.pdf
<http://smidstrupstrandpark.dk/> <https://www.leiftest.dk/>
<http://smidstruphoej.dk/dokumenter.html> <https://www.strandhoej.dk/>
<http://www.thoredsgaard.dk/Thoredsgaard-Grundejerforening.aspx>
<https://www.gf-vibeholm.dk/Grundejerforeningen>
<https://www.gf-vibeholm.dk/Grundejerforeningen>
https://dokument.plandata.dk/20_207_APPROVED_1182164436893.pdf
<https://udsholtstrand.dk/> <https://rorhavegaard.wordpress.com/>
<http://www.boelsmosegaard.dk/nyheder/eksempel-side>
https://dokument.plandata.dk/20_148_APPROVED_1186132442170.pdf
<http://www.damgaarden-raageleje.dk/> <http://www.qlstrandbiergaard.dk/>
<http://www.hesselbjerg-grundejere.dk/>
<http://www.q-bauehoej.dk/sider/bestyrelsen.html>
<https://karmstengaard.dk/>
<https://www.studebjergsletten.dk/>
<http://raageleje-udsholt.dk/>
https://dokument.plandata.dk/20_9675550_1570622929634.pdf
https://dokument.plandata.dk/20_3004633_1443008079193.pdf
https://dokument.plandata.dk/20_9565049_1553515561423.pdf
<http://www.vejbystrand.info/> <https://strandhojgaard.dk/> <https://strandhojgaard.dk/>
<https://strandlygaardgrundejerforening.dk/?id=304303>
<http://www.vejbystrand.dk/pages/kalender.asp>

https://dokument.plandata.dk/20_9565049_153515561423.pdf
<https://www.holloeselundstrand.dk/>
<http://landligger.dk/Start/tabid/414/Default.aspx>
<https://www.dyndmosegaard.dk/>
<https://www.hanebjerg.dk/historie>
https://dokument.plandata.dk/20_61_APPROVED_1188475665249.pdf
<http://www.tisvildegrf.dk/> <https://www.tisvildegaarden.dk/>
<https://www.dyrekaergaard.dk/om-os/>
<http://landligger.dk/Start/tabid/414/Default.aspx> <https://godhavngrundejerforening.dk/> <http://oellekollegrundejere.dk/>
<http://www.rybakken.dk/>
https://dokument.plandata.dk/20_1032828_APPROVED_1251283267703.pdf
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%202/Plandistrikt%202/02_14%20pdf.pdf
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%202/Plandistrikt%202/02_06%20pdf.pdf <http://www.asserbohusgrundejerforening.dk/>
<http://www.asserbohusgrundejerforening.dk/>
<http://www.landligger.dk/sandet/Kontakt/Kontaktpersoner/tabid/130/Default.aspx>
<https://www.asserbovand.dk/>
<https://www.karsemoseerlaug.dk/> <https://www.karsemoseerlaug.dk/>
<https://www.liselejevand.dk/>
<http://www.grf-lindebjerggaard.dk/Information.html>
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%202/Plandistrikt%202/02_06%20pdf.pdf
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%201/Plandistrikt%201/01_27%20pdf.pdf <https://www.liselejevand.dk/kontakt/bestyrelsen>
<http://www.lisevang73.dk/> <http://www.fyrrelunden.dk/vedt.html>
<https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%2010/Plandistrikt%2010/10%202%20pdf.pdf>
<https://kirkebondegård.dk/>
<https://www.strandgaardens-grundejerforening.dk/>
<https://www.grf-bavnehoj.dk/>
<http://skellet-hald.dk/wordpress/>
<https://baunehus.dk/> <http://gf-klitgården.dk/>
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%2010/Plandistrikt%2010/10_3.pdf <http://galgebjerg3390.dk/om/>
<http://www.veddiget.dk/>
<https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%2010/Plandistrikt%2010/25%20pdf.pdf>
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%2010/Plandistrikt%2010/10_5.pdf <https://kikhavn.klub-modul.dk/cms/ShowContentPage.aspx?ContentPageID=4>
<https://kikhavn.klub-modul.dk/cms/ShowContentPage.aspx?ContentPageID=4>
<http://metteskaftedk.dk/om-grundejerforeningen.html> <http://www.trolleskoven.dk/>
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%201/Plandistrikt%201/01_32%20pdf.pdf
<http://evetofte.net/>
<https://birkekaergaard.dk/support>
<http://www.co-sea.dk/kulhuse-solaager.40134.aspx>
<https://www2.blst.dk/nfr/07993.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00027.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/00839.00.pdf>
<https://www.fredninger.dk/fredning/graevlingehoej/>
<http://www.graevlingehoej.dk/Historie.htm>
<https://www2.blst.dk/nfr/04114.00.pdf>
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%206/Plandistrikt%206/06_13%20pdf.pdf
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%207/Plandistrikt%207/07_01%20pdf.pdf
https://www.halsnaes.dk/Files/Images/BEKM/PDF/By%20og%20bolig/Planlægning/Lokalplaner/Plandistrikt%207/Plandistrikt%207/07_01%20pdf.pdf
<https://www.havelsevand.dk/> <https://grfsg.dk/>
<http://www.shnqrf.dk/bestyrelse/>
<http://gf-moselund.dk/wp-content/uploads/2017/06/Vedtægter-29.maj-2017.pdf> <http://gfkildehoj.dk/>
<https://kulturarv.roskilde.dk/jyllinge-kulturarv/noget-om-jyllinges-bygninger-og-steder>
<http://www.vestbo-jyllinge.dk/historie.htm>
<http://www.vestbo-jyllinge.dk/travetur.htm>
<https://kulturarv.roskilde.dk/jyllinge-kulturarv/fortaellinger-jyllinge/brugsens-historie>
https://dokument.plandata.dk/20_1030457_APPROVED_1173792255435.pdf
https://dokument.plandata.dk/20_1030441_APPROVED_1173790029773.pdf

https://dokument.plandata.dk/20_1030447_APPROVED_1173792222842.pdf
<http://www.jyllingelund.dk/dokumenter/dokumentarkiv>
<https://loenager.dk/> <http://www.bodshojgaard.dk/fakta.html#vandvaerk>
<http://www.fjordager-jyllinge.dk/17022551>
<http://gf10b.dk/> <https://hagenaesgrundejerforening.dk/#fh5co-explore>
<http://raadalsgaard1.dk/historie/>
<https://www2.blst.dk/nfr/01182.00.pdf>
www.gf-fjordparken.dk
www.strandlund.dk
<https://www2.blst.dk/nfr/01049.00.pdf> <https://www2.blst.dk/nfr/01049.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02711.00.pdf>
<https://mingrund.gst.dk/>
www.lejre.dk
<https://www2.blst.dk/nfr/01049.00.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/01049.01.pdf>
<https://www2.blst.dk/nfr/02711.00.pdf> https://dokument.plandata.dk/20_1193112_DRAFT_1245410464221.pdf
https://dokument.plandata.dk/20_1193112_DRAFT_1245410464221.pdf
www.Bramsnaesvig-grundejer.dk
https://dokument.plandata.dk/20_1046948_DRAFT_1185190721419.pdf
<https://www2.blst.dk/nfr/07886.00.pdf> https://dokument.plandata.dk/20_1070841_DRAFT_1200912073976.pdf
www.gd-Stendysen.dk
https://dokument.plandata.dk/20_1046492_DRAFT_1184674483063.pdf
https://www.google.com/search?q=Grundejerforeningen+Vellerup+Sommerby+%26+Vellerup+Sommerby+vandv%C3%A6rk,+Birkebjerg%26+Skibby&sxsrf=ACYBGNTuM8cSuVNQOUiviyhu2cmGb6ShWiq:1581407107455&ei=g1tCXT-vG4TskwXSo6iADg&start=10&sa=N&ved=2ahUKewif_YnHgMnnAhUE6aQKHdIRCuAQ8NMDegQIEBA0&biw=1536&bih=722#spf=1581407128903
<https://www2.blst.dk/nfr/04425.00.pdf>
www.vellerupsommerby.dk
<http://www.ferslevby.dk/RendebaekHistorier.html>
<https://www2.blst.dk/nfr/04425.00.pdf>
https://grundejerforeningenhvilehoj.dk/?page_id=57
https://grundejerforeningenhvilehoj.dk/?page_id=57
<https://vedstrandgaarden.dk/vedtaegter-2>
<http://www.grfdraabystrand.dk/> <https://overdraabystrand.dk/>
<http://www.gffjordvang.dk/> <http://grundejer.com/wp-content/uploads/2019/05/Deklaration-6a-6d-6e-6f-6g.pdf>
http://grundejer.com/?page_id=374
<https://www.handrupgaardgrundejerforening.dk/vedtaegter/>
<https://hornsved-grundejer.dk/> <https://www.kulhusgaarden.dk/>
<https://www.kulhusgaarden.dk/wp-content/uploads/2017/07/Deklaration.pdf>
<https://www.grfstrandskovgaard.dk/>
<http://skovvaenget-kulhuse.dk/> <http://bakkeboqf.simplesite.com/>
<https://arkiv.dk/vis/4675150> <http://gnordskoven.dk/Vedt%C3%A6gter.html>
http://langesø.com/?page_id=845 <http://www.langeso.dk/>
<https://www.lottesminde.com/>
<https://www.baunebjerggaard.dk/>
<http://www.nodeboholtenge.dk/frames/helaars.php>
<https://www.hillerod.dk/media/260295/byplanvedtaegt-41-for-noedeboomraadet.pdf>
http://ørbybylauq.dk/?page_id=185
<http://www.baekkekrog.dk/>
http://www.baekkekrog.dk/wp-content/uploads/2017/03/Byplanvedtægt_Bækkekrog.pdf
<https://grf-arresoegaard.dk/>
<https://www.ramloseguiden.dk/grf-ramlose-bakker>
<http://bakkelandsaasene.dk/>
<https://lykkesholm.info/>
<http://lokalarkivet-alsoenderup.dk/wp-content/uploads/2016/02/2011-nr-1-3.pdf>
<https://www.hillerod.dk/media/260263/byplanvedtaegt-2b-for-lykkesholm.pdf>
<https://xn--grf-arrens-l6a.dk/>
https://klokkekilden.dk/uf/50000_59999/50321/bdffdaa61bbd8759ee26ce21ad1b8210.pdf
<https://klokkekilden.dk/> <http://www.grundejerforeningenbureso.dk/>
https://dokument.plandata.dk/20_1059741_APPROVED_1294127793116.pdf
<https://trevang.org/> https://dokument.plandata.dk/20_1074467_APPROVED_1204034095133.pdf
https://ravnsnaes.files.wordpress.com/2011/08/b_lokalplan_46.pdf
<https://public.filarkiv.dk/230/#e=1&p=eyI4Ijp7fX0=>
<http://www.ubg.dk/>
https://8710482e-be21-4946-b745-2326804eb455.filesusr.com/ugd/8c15fc_b06e5b27da1b4758adc0b9084d22dc0e.pdf
<http://www.kastaniehoej.dk/>
<https://www.sebg.dk/>
<https://www.jaernen.dk/>

https://dokument.plandata.dk/20_176671_APPROVED_1251362478971.pdf
<https://stevns.viewer.dkplan.niras.dk/plan/27#/lokalplanid/254/8716>
http://w2l.dk/file/502082/br_enogtres.pdf http://w2l.dk/file/502084/br_seksogtres.pdf
http://w2l.dk/file/502101/br_tooghalvfjerds.pdf
http://w2l.dk/file/502082/br_enogtres.pdf http://w2l.dk/file/502084/br_seksogtres.pdf
http://w2l.dk/file/502101/br_tooghalvfjerds.pdf
<https://classic.samvirke.dk/node/283548> <https://classic.samvirke.dk/magasin-artikel/tips-fra-tectum-4>
<https://cvrapi.dk/virksomhed/dk/safari-hus-aps/31304717>
<https://www.hoemhuse.dk/> <https://typehuse.dk/hoem-huse>
<https://vafo.dk/artikel/husene-har-hans-navn>
<http://nytsommerhuse.blogspot.com/>
https://dokument.plandata.dk/20_158_APPROVED_1182153462908.pdf
<https://public.filarxiv.dk/Document/Open/2/saq/A0B736DB9A194294AC8852D35C5F72FB?searchSource=0#pagemode=thumbs&view=fitV>

Noter:

¹ Henning Bro: Farvel til hverdagen – Lejrspport i mellemkrigstidens og 1940'ernes hovedstadsmetropol, Arbejderhistorie, 2019, nr. 1. Anja Warschawsky: Folkeferie – ferieformer, ferieindhold og dannelsesidealer 1938-1988, Arbejderhistorie, 2008, nr. 2.